

1877-699

699/1874. 1874-699.

Д-р Ребер...

ХМЕЛЬНИЩИНА

ИСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

П. КУЛІША

Високоповажному Стану
Професорові
Нобітмъ О. Ш. Чорнієнка

Михолаю Дмитровичу
Мвашеву
ціна четвертакъ

на ознаку великої манова

ПЕТЕРБУРГЪ

1864

Мужичинъ

... ..
The
... ..

... ..
Mrs
... ..

... ..
... ..

ХМЕЛЬНИЦЬЩИНА

ИСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

П. КУЛІША

Кóштомъ *О. И. Чорнѣнка*

ПЕТЕРБУРГЪ

1861

8
—
sp

Печатать позволяется съ тѣмъ, что бы по отпеча-
таніи представлено было въ Цензурный Комитетъ зако-
ненное число экземпляровъ. С. Петербургъ. 27 февраля
1861 года.

Цензоръ В. Бекетовъ.

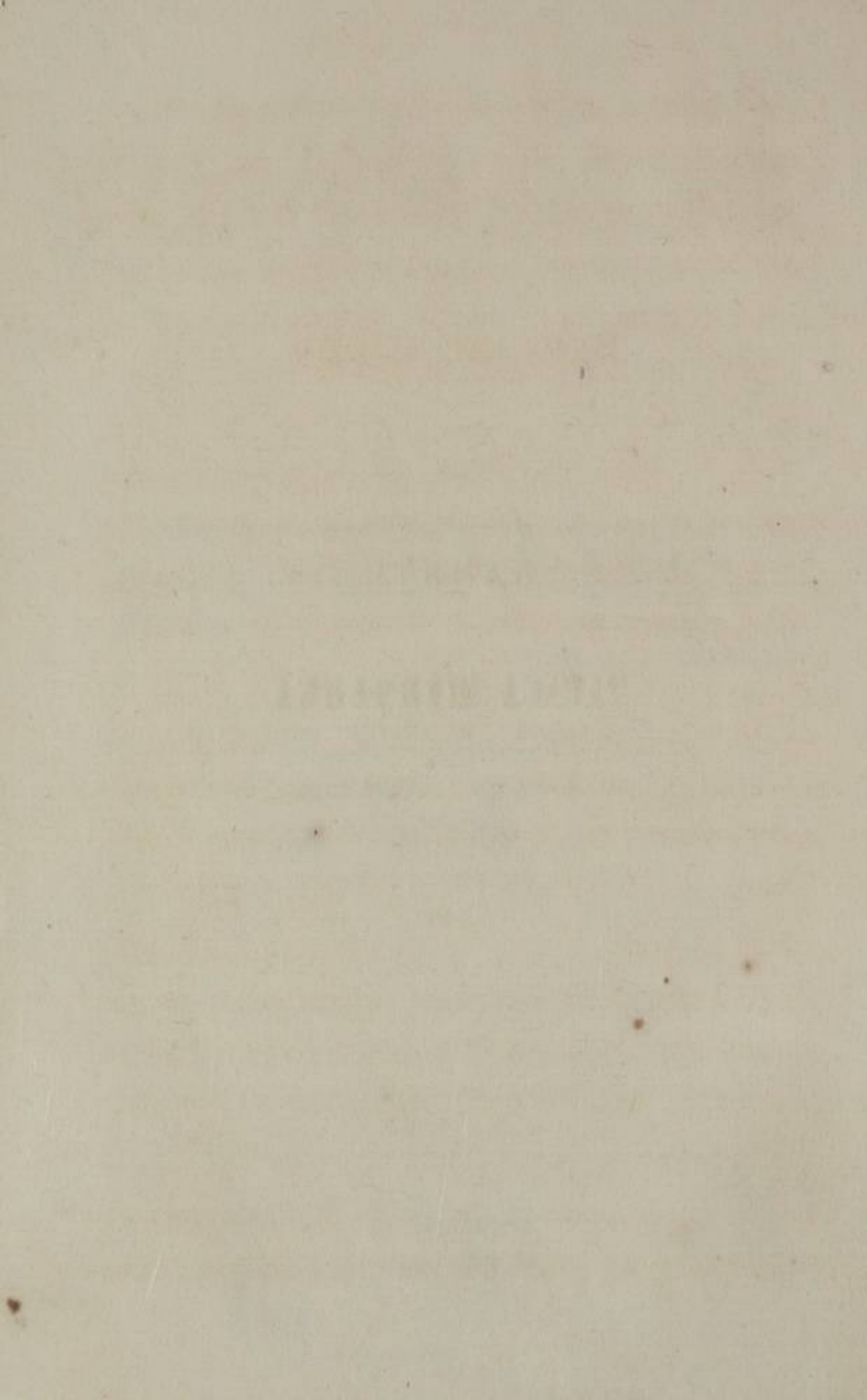
Державна Публична
БИБЛИОТЕКА УРСР
№. 1425904

ВЪ ДРУКАРНІ П. А. КУЛІША.

Державна Публична
БИБЛИОТЕКА УРСР
№. 1425904

ПАМ'ЯТІ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Якіхъ книжокъ ученихъ ми не пішемо! а про тихъ мало дбаємо, що вісчихъ шкілъ не подоходили и, за щоденною тяжкою працею, не мають часу нашихъ ученихъ и великихъ книжокъ читати. Оглядаючись на такихъ людей почасти, надумавсь я повчити їхъ трохи історії рідного краю и оце зложивъ невеличку й не дуже мудровату книжку, щобъ до снаги було всякому її зрозуміти, и грошей щобъ не великихъ вона коштувала, та щобъ и часу на прочитання її не багато треба було одъ насущної роботи увірвати. Се книжка про порядки на Україні за гетьмана Хмельницького: тимъ її *Хмельнищиною* й оглашаю. Потімъ мусу відати книжку про порядки, які завелісь на Україні за гетьмана Виговського: ту книжку оглашю *Виговщиною*. Далі въ мене буде

книжка *Бруховéщина*—про Бруховéцького ча-
си; а потімъ *Дорошénківщина, Попóвичищи-*
на—про часи гетьманівъ Дорошénка та Попóви-
ча. А тамъ и про Мазéпини порядки напишú книж-
ку, и про Швédчину, и про Розумівщину. Такъ
мої книжечкí, вихóдючи рíзними порáми, гóдiвъ
за два, чи й за бiльше, помóжуть усякому, зъ не-
великими грíшми и зъ малóю трáтою часу, истó-
рию України зрозумiти и багáто дé-чого зъ неi
навчiтися.

II. Кулiшъ.

ХМЕЛЬНИЩНА.

I.

Народъ нашъ Український споконъ-віку въ хліборобстві кохався: тимъ вінъ и по найкрасчій землі одъ Люблина та ажъ до Саратова, одъ Путівля та ажъ до Кавказу и волею й неволею роскинувся. Писана пам'ять наша за тисячу роківъ назадъ сягає. Въ ту далєку старовину тільки понадъ Дніпромъ наші Украївці сєлами и городами сиділи, и Полянами, що въ поляхъ кохалися, звались. Нападали тоді на нашу зємлю розбишачькі народи, що, не вмівши зъ землі корість узяти, рабуваннямъ чужихъ осель живілися. Одъ іншихъ наші прєдки добре одбивалися, а якъ якимъ, то одчепного платили — дань давали. Найдужчий съ тихъ хижихъ не-пахарськихъ народівъ були Козаре. Не здолавши супротивъ нихъ стояти, мусіли

імъ стародавні Українці одчепного платити. Козаре стояли своїми кочовищами у степахъ по-надъ Вólгою и звідтіля послали до насъ за даниною.

II.

Тимъ часомъ за верхівьями Дніпра, по-надъ моремъ Балтикою, порозвѣдилось хижихъ непахарськихъ людѣй сила. Которі жъ моремъ пантрували та рабували побережжя; а которі, то річками на здобичъ по сѣлахъ и городлахъ ходили. Тоді ще мало було проїзду по пущахъ: пущі стояли скрізь по Сіверу величѣнні; то розбишаки сі плавали весняною водою на човнахъ, и де знаходили по собі людську осáду, гóродъ, село чи хутіръ, все те рабували, абó одчепного, данину вимагали. Дніпрові верхівья підходять близько до тихъ річокъ, що течуть у Балтику. Тамъ бувъ узенький такий вóлокъ, суходілъ такий, що черезъ ёго хижакі свої човні изъ річки Ловати въ Дніпрові верхівья перевоlíкали, а перевоlíкши, гуляли далеко внизъ Днівромъ и ажъ у Чóрне море за поживою вганялися. Давно вже знали їхъ наші предки Подніпрянці, крїлись одъ нихъ по пущахъ, городками одъ нихъ обкопувались по висóкихъ Дніпровихъ узгірьяхъ, а якъ коли, то мусили й одчепного імъ платити. Далі бачять, що нема

життя за розбишаками, а тутъ и свої зъ своїми разъ-пó-разъ задираютьця, и одна земля другу пу-стóшить, зложили раду, та й призвали до себе якогось князя зъ родомъ и дружиною, щобъ вінъ їхъ и одъ чужого нападу оборонявъ, и дома землю зъ землею миривъ. Звався той князь и ёго рідъ и ёго дружина — Русь, а по літописяхъ — варяги Русь (1). Оце жъ тіі варяги Русь, осівшись перше въ Новгородській землі, піднялись навпóслі й Дніпрóві береги підъ себе підгортати, и, зібравши велику кúпу охóчого війська по-за Дніпровими верхівьями, двинули вони човнами унизъ Дніпра. Всі городи імъ по Дніпру підкло-нілися; засіла Русь у Києві, и съ то́го часу вся земля наша скрізь по чужихъ зéмляхъ почала Русью зватися, або землею Руською; самі жъ себе ми зовемо́ Українцями, а рідну зéмлю — Україною, бо жили ми знай *у краю*, поузь *край*, чи то бъ то окрóме іншихъ наро́дівъ, не мішаючись ізъ ними ні мóвою своєю, ні звича́ями.

(1) Се вже по споминкахъ старіхъ людей назвавъ їхъ такъ нашъ літописецъ Нестіръ, що вони були такі жъ самі збрóйні хижакі, якъ и ті, що въ Греківъ наймались одъ іншихъ хижаківъ зéмлю оберегати. Греки сихъ во-лоціюгъ звали *φοιδεράτοι*, *foederati*, чи то бъ то ору́жні помагачі; а Скандина́ви се слово по-сво́єму переложили *vaeringjar*; наші жъ уже, чúвши одъ Скандина́въ, якъ вони ору́жний непосидячий людъ називають, всіхъ захо-жихъ до себе зъ Балтицького краю звали варягами.

III.

Яко народъ нєсъ прѣдкѹ-вѣкѹ пахѣрський, кохѣлєсь нѣши прѣдки вѣ сѣлахъ розлѣгахъ, а протѣ мѹсили землянѣ городѣ помѣжъ сѣль робѣти, щобъ заховѣтєсь ѣншимъ чѣсомъ одъ хѣжого нѣтовпѹ, якъ отъ булѣ ѣ тѣи Русь варѣги. Найбѣльшъ вонѣ собѣ вподѣбали за плѹгомъ ходѣти, рогатѣзну зъ отѣрами дѣглядѣти та вѣ пасѣкахъ сидѣти; а протѣ мѹсили парубкѣвъ своѣхъ у воѣннѹ дружѣнѹ князевѣ давѣти ѣ ѣгѣ рѣбомъ по чужѣхъ зѣмляхъ швѣндѣти. Пѣшли одъ Олѣга ѣншѣ князѣ ѣ господарювѣли по-свѣѣму надъ Украѣноѹ. Сидѣли вѣ Кѣївѣ, вѣсоко вѣломъ обѣспавшєсь; по ѣншихъ городѣхъ сидѣли ѣхъ намѣсники. Вѣбравши пѣвнѹ годѣнѹ, пѹскѣлися на здѣбѣчъ по сусѣднѣхъ краѣнахъ, чи то водѣю, чи то суходѣломъ; щѣ здобулѣ, те вѣ сѣбе по городѣхъ продавѣли, абѣ на ѣнше добрѣ мѣнѣли; бо вѣ городѣхъ проживѣли торгѣвѣ людѣ зъ далѣкихъ зѣмель Грѣцькихъ, та ѣ нѣши людѣ Украѣнцѣ по городѣхъ ярмаркувѣли. Отѣ жъ лѣтомъ ходѣли князькѣ варѣги Русь ѣзъ своѣми дружѣнами по чужѣхъ зѣмляхъ за здѣбѣччѹ, а зѣмнѣю дорѣгоѹ — по всѣй Украѣнѣ на полѣддѣ, ѣ всю зѣмѹ на полѣддѣ пробувѣли. Ходѣли вонѣ на те полѣддѣ ѣзъ сѣла вѣ сѣлѣ, давѣли всѣдѣ

свій порядокъ, судили судъ поміжъ наро́домъ, всякого подáтку и сѹднѣї даніни зъ люде́й — ко́ней, рогатізни, овечо́къ набіра́ли, и одспла́ли все те на-про́дажъ у свої городі́. Отта́къ же то вони́ користувались Україною, съ то́го вони́ свої ска́рби дба́ли, а тими скарба́ми сѹдна споружа́ли, ору́жнимъ лю́домъ їхъ осажували и пла́вали Дніпро́мъ у мо́ре Гре́цькі кораблі розбива́ти, а по морсько́му бе́регу пліндрува́ти городі́ и багáті се́ла. Що́ въ одні́мъ місті́ здобува́ли, те въ дру́гому продава́ли, або́ на коштовну збро́ю, на бистрі ко́ні, на намиста́ й персні́ своїмъ жінка́мъ міня́ли. Ото́ жъ були́ ті́ї князькі́ Русь разо́мъ и во́їни и торго́ві лю́де. Україна, чи то вже Ру́ська земля́, їхъ харчува́ла, звіря́чими шку́рами, ме́домъ и во́скомъ їхъ уво́лю наділя́ла. Підновля́ли вони́ старі́ и будова́ли нові́ городі́ по Вкраїні́, щобъ тамъ безпéчне сідячи, на сусі́дъ разъ-по́-разъ налі́тати и паха́рською Україною якъ хотя́ ору́дувати. Тяжко́ намъ про ті́ часи зга́дувати! Ко́либъ вони́, ті́ї князі́ Русь, хочъ одъ і́ншої орди́ Україну оборо́няли, ато́ Полове́цька орда́, Печені́ги и всяка́ дича́ разъ-по́-разъ на на́ші се́ла набіга́ла и ко́ли-то-не-ко́ли Ру́ська дру́жина їхъ одбива́ла и въ далéкі степі́ проганя́ла!

IV.

Князі Русь, радіючи своїмъ дітямъ, щобъ усякому довелось князювати, ділили міжъ ними Україну, та їй наказывали вміраючи, щобъ князькі *удільні* старшого, *великого* князя якъ батька слухали. Не йшовъ же той наділъ у ладъ князькамъ, коженъ бо луччої часті домагався; великого князя не слухали, одинъ зъ однимъ війну счиняли, одинъ одному городі руйнували, села палили, безталанного пахаря пліндрували, розорили и житá ёму кіньми витоптували. Ще жъ до того треба було селянамъ свого князя й парубками гожими запомагати и кровъ своєю у тихъ бучахъ навіснихъ проливати. Підъ такий рózрухъ у землі Руській, на Україні, надвінулася изъ далєкихъ Азійскихъ степівъ орда Татарська. Се вже були не Половєцькі набіги, не Печенізькі загони по Україні. Не встояли супротивъ Татаръ князькі; одного за однимъ Татаре їхъ побивали, у полонь брали, по далєкихъ зємляхъ розганяли, городі їхъ руйнували, а зъ сілъ, которі імъ корілися, десятого чоловіка на послугу собі брали и князьку данину на своєю корість обернули. Отъ же тая Татарщина була найстрашнійша й найважча самимъ князькамъ та їхъ дружинамъ, та городамъ и монастирямъ багатимъ; не лєгко налягла вона й на

села, а про-те села почали після князькихъ усобиць оддыхати. Татаре бо, опанувавши Україну, одкочували собі геть у восточні степі, зь своєю здобиччю, а въ городяхъ посадили своїхъ баскаківъ, щобъ замість князьківъ ходили по селахъ на полюддя, чи то за даніною на Татарського хана. Узявъ десятого собі Татаринъ на послугу, а всі zostались при своєму ділі безпечно, и вже ні Половчинъ, ні Печенігъ не вжився на нашу Україну набігати. Татаре не займали нашихъ церкв и до своєї віри насъ не навертали. Татаре не мішались у нашъ громадський судъ; заплаті данину, та й роби, що хочешъ: торгуй, ремествуй, чи пахарствуй, — Татарину про те байдуже. Отó жъ Татарське лихоліття окошилося більшъ на князькахъ та на їхъ підручникахъ, та на червечихъ засобахъ; а сільський людъ, заведбавши городські руїни, шіроко роскїнувся безпечними оселями по-надъ лугами, по-надъ річками, поміжъ веселими пущами, орючи свої поля роскішні, плодїчі.

V.

Орудували нашимъ людомъ князькі Русь роківъ изъ триста, а після їхъ Татаре брали зь ёго данину роківъ изъ сотню чи й більшъ. Наступивъ вікъ чотвирнадцятий. Наубзичъ України, середъ без-

країхъ пущъ, поміжъ величєнними, непрохідними болотами, віросла тимъ часомъ сіла князівъ Литовськихъ. Литвини зъ давнихъ давєнь брались до звіроловства та рибальства, заводили по своїхъ пущахъ медові борті, торгували шкурями, мєдомъ, вóскомъ. Нарóдець вони були собі невеличкий, рідко по болотнєму та ліснóму краю роскіданий. Якъ почали жъ отó пєрше князькі Русь одінъ однóго воювати, а пóслі й Татаре стали ще здáлеку людєй лякати, тоді хто змігъ тикавъ у Литовську зємлю и тамъ на порожніхъ зємляхъ сєлівся. Литва не цуралася захóжихъ, бо все то бувъ людъ умілий, рúчий, багáтий. Литва вь нихъ переймала ремєства и пахáрство. Литва шанувала й віру їхъ Християнську, хочъ самá ідоламъ молилася. Литва не вмiла читати й писати, то поважала письмєннихъ Українцівъ и давала їмъ пєредъ у своїхъ сúдніхъ справахъ. И тимъ спóсобомъ не малá її часть учинiлася нiби другою Україною, — говорила нашою мóвою и всiхъ тубóльцівъ по-нашому навчила. Піднявсь Литовській край ажъ геть угóру; а тимъ часомъ Татаре почали, черезъ свої усóбпці, слáбнути и вже не мiцно Україну підъ своєю кормигою держали. Оттúть-то князь Литовський Гедимiнъ почавъ на Вкраїну изъ своїми потúгами находити и підъ себе її горнúти, а Татаре почали изъ степівъ сілу свою стягати и не попускали Литви на Вкраї-

ні своєї користи. Та вже не та була доля Татársька. Зламав їх силу Гедимінъ, одбивъ у їх усю Україну, та й привернув до своєї Литóвської землі. Почала жъ тоді наша мова, и нашъ сүдній закóнъ по всій Литві панувати. Полégшало Вкраїві ще більшъ, ніжъ за Татáръ, бо не було вже й баскаківъ по городáхъ, а сиділи намісники князя Литóвського та ёго бояре нашої жъ такі крові Української. Настала тиша по Вкраїні. Чотирна́дцятий и пятна́дцятий вікъ безъ кривáвихъ руїнъ минули; хибá тільки Татарва́ невели́кими кúпами крадькома́ уривáлася и по поляхъ та по сéлахъ людéй у полóнь хапáла. Отъ у той-то чотирна́дцятий вікъ, недовідóмо намъ, вiросла громадська сила Українська, котóра въ шісна́дцятóму віку почала съ Пóльскимъ пánствомъ борóтися, а въ сімна́дцятóму одоліла ёго по-Самсóнівській.

VI.

Пóльські пані зъ давнихъ давéнь зъ своїми коро́лями за права́ змагáлися. маётності одъ коро́лівъ підъ свою́ власть потро́ху забіра́ли, а помагáти коро́лямъ грішми чи людьмі́ вимовля́лися. Якъ на те́ жъ у чотирна́дцятóму віку коро́лівський рідъ звiвся; зоста́лася тільки молодá коро́лівна

Ядвіґа. Вони тоді почали їй женихá міжъ чужими королями шукати и одъ тихъ собі нові права вимовляти. Не знайшли вони по своїй уподобі по той бікъ Карпатъ ні одного такого на царство, щобъ їхъ ради слухавъ, а вибрали женихómъ Ядвізі королівні великого князя Литовського Яґайла. Отъ и визвали ёго до себе на царство, и щó схотіли, одъ ёго собі вимогли. Треба жъ тутъ спомянúти, що въ Польскимъ королівстві найстаршимъ сенаторомъ бувъ не воевода, не гетьманъ, а архиепископъ, чи по-їхъ арцибіскупъ, а міжъ сенаторами съ панівъ-мирянъ сиділи сенатори-епископи, абó по-їхъ бискупы. Треба спомянúти й те, що, сягаючи за чотирнадцятий вікъ у старосвіщину, книжня наука и все письменство свідомі були тільки духовнимъ, и вони звикли панськимъ розумомъ у Польщі й поза Польщею правити, а пані звикли їхъ послушати. Отó жъ, еднаючи Литвú до Польщі черезъ те оженіння великого князя Яґайла зъ королівною Ядвіґою, мали вони въ себе на цілі притягти Литвú и всю Русь-Україну до єдности съ Польщею, щобъ и віра й звичаї були всюди такі, якъ у щірій Польщі. А щіра Польща давно вже прийняла віру Латинську, чи кателіцьку одъ Римського папи; Україна жъ наша покинула богівъ своїхъ Славянськихъ ради віри Грецької, котóру князь Владімеръ Кіевський прийавъ одъ

пошівъ Царігородськихъ и звелівъ тимъ попамъ увесь народъ у Київі и по другихъ городяхъ Украинськихъ охристити. Заздроснимъ окомъ поглядали Латинські попи на пошівъ віри восточнєї Грецької и ото, зробівши князя Ягайла Польскимъ королемъ, та и въ віру своєю ёго охристівши, прийнялись заразъ за ёдність віри по всіхъ зємляхъ, которі ёго слухали. Литвў геть залюдніли ще й до Татаръ, ато и въ саму Татарщину, наші Русь-Українці, а залюднивши, багато й Литвинівъ у своєю віру одъ їхъ старіхъ богівъ поодвертали. Щирої Литви зоставалось не дуже густо. Ото жъ Ягайло, зробівшись Польскимъ королемъ и назвавшись уже Владиславомъ Другимъ, забравъ изъ собою зъ Кракова-столиці бискупівъ и пошівъ Латинськихъ, притягъ великимъ обозомъ додому, у Литвў, та й поперехрищувавъ, кого знайшовъ, у католициство. Хотіли Латинські попи й нашу Русь-Українцівъ у своєю віру христити, такъ наші супротивились, що вони вже й такъ Християне, а послухають изъ своїми попами патриарха въ Цариграді. Того жъ то й не хотіли католики, щобъ вони до Цариграду, а щобъ до Риму тягнули и напу послухали, и папі роківщину у Римъ подавали. Отъ и намовили нового короля свого Владислава Ягайла, щобъ ту Литовську та й Украинську Русь своїми новими королівськими законами притиснувъ.

VII.

Якъ зібралось же, на пораду своєму королєві, панство зо всіхъ зємель єго, чи — якъ то звали такъ громаду Поляки — *сєйми*, тоді король ознаймівъ свою думку, а католики-сенатори її піддєржали и цілимъ сєймомъ постановили, щобъ не допускати ні до якого старшинування въ царстві дворянъ віри Грецької, и щобъ не вільно було їмъ и женъ собі брати съ католицького роду. Піднявсь немалій лєментъ по всіхъ зємляхъ, та не було въ нашихъ дворянъ сили супротівъ католиківъ стати, и мусили громадський, католицький волі коритися; а дє-каторі прихилились, перейшли у Римську віру, то її старшинували по судахъ и всякихъ громадськихъ справахъ зарівно съ Поляками и Литвинами. Сподівались Латинські попи однимъ замахомъ усю Русь Литовську и Українську своєму папі підклонити, а підклонили тільки малу її часть. Которі жъ багатші пани, ті остались при своїй старій Грецькій вірі и всіхъ людєй до послухання патриарсі Царіградському схилили. Було й такє, що силоміць католики наши церкви замккали, або й грабили, людєй побивали, дворянъ, за Грецьку віру, по темницяхъ держали; тільки жъ найбільшъ тими обідами загартували Грецьку віру поміжъ нашими земляками Русинами. Пани наши не переставали до ко-

роля Владислава Ягайла, а після ёго й до другихъ добиватись и на сеймахъ, передъ громадою, лементувати, ажъ поки такі вернули собі право — всякі уряди по Литві й Україні держати и зъ иновірного роду, коли трапитця, женъ собі брати. Се жъ уже ажъ у первій чверті шіснадцятого віку сталося. Вонó бъ то пані католики на те доброхить не схилились, такъ Польскі жъ бо королі боялися, щобъ наша Русь по Литві и Україні противъ нихъ не збунтовалась, а тимъ часомъ и Латинські попи не завсегдá імъ про ту ёдність кучили, одъ часу до часу те діло занехаювали, бо міжъ Німецькими народами почалась уже тоді зневага Римської віри, и мусили вони міжъ Німцями свого папу піддержувати, а наші дворяне у силу вбивалися. Отъ и затихла тая унія, чи ёдність, ажъ поки її зновъ підняли найзавзятійші католицькі попи, Езуїти, котóрихъ тоді ще въ Польщі не бувало.

VIII.

Не одоліли католики нашихъ панівъ зъ одного боку, то подужали зъ другого. Україна за Татаръ и після Татарського панування не такъ-то була людна. Стояли облогами несказанні обширі; поміжъ ними шуміли несходімі пущи. Рі-

би въ річкахъ и озерахъ, птиці и всякого звіря въ га́яхъ було дово́лі, та нікому було всімъ тимъ користуватись, бо Татаре, переставши на Україні панувати, не перестали малими кúпами изъ своїхъ степівъ и лугівъ низовіхъ набігати. Люде полóхались и не ва́жились одъ великихъ городівъ и обсіпанихъ вало́мъ сілъ далéко хуторами посóвуватись, а затімъ Подоль, Волинь и восточня Кі́ївська земля — все то була ма́ло не скрізь пусти́ня. Якъ же притягли́ Ляхи до себе Литву́, та зъ нею й Україну, тоді пані почали въ своїхъ королівъ на тихъ безлюднихъ о́бширахъ займища́ собі випро́шувати, щобъ-то край той залюднити и новими сéлами старі королівські сéла и городи́ одъ Татаре захи́тити. Королі давали́ імъ приві́леї осягті зе́млю одъ тако́ї до тако́ї річки, одъ тако́го до тако́го урочи́ща або га́ю, а вони посла́ли одъ свого бо́ку своїхъ намісниківъ зъ людьми́ и огнénною збро́єю; тіи закла́дували на угóжихъ місця́хъ сéла, ззивали до себе люде́й на нові вигóди, хіжу Татарву́ полóхали, ви́жджаючи супроти́въ не́ї охóчимъ комо́нникомъ, и такъ, одъ го́ду до го́ду, залюдняли́ стару́ пусті́зну уні́зь Дніпра́, Дністра́ и Бо́га, ажъ до самі́хъ степівъ Татаре́ських. Почали́ зъ Польщі панські намісники́, або й самі пані́ й панки́ зъ услуго́ю ви́жджати; почали́ й Польські звича́ї по Україні ші́ритись. Тіи бо люде́ жили́ густими́ сéлами, зна́лися зъ

Німцями, а черезъ Латинськихъ попівъ всяку науку й роскішъ и панську пиху одъ народівъ західнихъ Европéйськихъ переймали; то були вони нашому простому степовому панству ніби-то взоромъ, якъ треба господарствомъ жити и зъ людьми поводитись. Поки Литва не зійшлась псѣ Польщею, наша мова була всюди въ Литві поважна и до письма одъ Литовської способнійша; а теперъ уже почала ширитись у Литві та й на Україні поміжъ панами Русінами мова Польска, яко шляхетна и письмenna. Пани Українські до панівъ Польськихъ незабаромъ, яко рівні до рівнихъ, прцгорну́лися, бо и въ столиці Польській на сѣймахъ зъ ними обізнавались, и дома на Україні панъ изъ паномъ у гостині бенкетували. Якъ же позаходили зъ ними въ приятельство та ще и въ крѣвність, поженівшись на Ляхівкахъ, то й почали Польскою мовою у своїхъ сѣмьяхъ базікати, свою Українську тільки ніжчимъ себе лю́дямъ оставляючи. Правили жъ царствомъ зпідъ руки въ короля бискупы съ панами, то й универсали королівські на Україну Польскимъ письмомъ у столиці писалися, а далі почали вже Польску мову и въ суді наши впроважувати. Такъ-то пани Ляхи нашихъ панівъ Русинівъ до себе спокволя своїми модами та вигодами попритягали, що рідко де на Україні правдивий Русинъ поміжъ великими панами знаходився.

ІХ.

Треба жъ теперъ намъ споглянути, до якихъ правъ и до якої воли пані у Пóльщі въ короля́ подоходили, и якъ у свої рúки все въ королівстві позагáрбували. Пóки Пóльща жила са́ма по собі, корóль бувъ найста́ршимъ па́номъ всі́ї землі, котóрою панóве-шля́хта володіли. Безъ воли королівської не продава́въ панъ-шля́хтичъ свого ма́тку; судъ у па́нськихъ ма́тностяхъ суди́въ корóль черéзъ своїхъ уря́дниківъ; дані́на отъ диму чи зъ двора́ мужі́чого йшла въ скарбъ королівський. Те пра́во королівське надъ па́нами пра́вомъ Пóльськимъ, абó, все рівно, пра́вомъ кня́жимъ зва́лося. Якъ почали́ жъ пані́ королівною Ядві́гою опекува́тися та про Литву́ міркува́ти, то ще у отця́ Ядві́ги вима́гли собі значні привіле́ї, а въ Яга́йла, що хотіли, собі вима́ншли. Вже съ то́го ча́су корóль не мавъ пра́ва дава́ти зъ ла́ски сво́ї ні́кому іншому́ жа́дного ма́тку, ні зе́мського уря́ду, ні го́рода, ні за́мка, ні старóства, опрі́чъ Пóльського шля́хтича, та ще, щобъ око́личня шля́хта на те изозво́лила. Підъ часъ війни́, корóль му́сивъ своїмъ ко́штомъ ко́жного шля́хтича въ війську́ підійма́ти. Ні́якого подáтку въ казню́ шля́хтичъ не дава́въ, тільки за вся́кого кмéтя, що живе́ на ё́го землі—по два грóши лановóго. Запла-

тивши два грóши *крулевщизни*, чи тогó лановóго, панъ, що хотівъ, бравъ изъ своїхъ піддáнихъ: самъ вінъ б́увъ и суддя надъ ними, самъ їхъ карáвъ и м́лувавъ: королівські урядники въ пánські суди вже не втручáлися. Такі права добули собі въ Пóльщі пані ище въ чотирна́дцятóму віку, и тіми-то правами найбільшъ до себе на́шихъ Українськихъ панівъ потягну́ли и до єдності съ Пóльщею Литв́у и Русь черезъ нихъ підохóтили. Остáлось Пóльському королéві тільки прáво судити шляхту, вести, підъ часъ війни, пéредъ шляхétського війська, війну́ и миръ зъ іншими королáми чи царя́ми оглашáти, та ще роздавати королівські зéмлі въ дéржаву. Сими-то роздáчами й вимагáвъ король одъ шляхти послухáння, що всякий панъ хотівъ ёгó лáски запобігти и нові маётки заслу́жити.

X.

Тимъ часомъ по городáхъ м́щане одъ панівъ воевóдъ, каштелянівъ, старóсть и всякихъ урядниківъ, родово́ї шляхти, терпіли всякі ут́ски й вимагáння. То мýсили м́щане до короля доби́ватись, дорогі гостинці ёму́ склáдувати и Магдебурське прáво собі впро́шувати. Королі жъ, б́ачивши, що великі пані вже самі королáми по-

робілися, замки собі гарматні повибудували, військо своє позаводили, одинъ зъ однимъ воюють и міщанъ до остатку своїми судами й здірствами руйнують, давали городамъ také право, щобъ а ні воевода, а ні староста, а ні який инший дозорця чи урядникъ земський у міщанські суди не втручався, щобъ самі міщане своєю громадою собі бурмістра, віята, райцівъ и лавниківъ обірали и въ королівську казну одъ себе збіръ посилали. Магдебурськимъ také право звалося, и вонó-то міщанъ одъ панства обороняло. А що вже селяне, тіі-то кмéті, чи мужики, то ті вже одъ панської ласки тільки собі оцáдку сподівались. Коли жъ траплявся панъ лихий, та ще посадивъ у селі Жіда-орандаря, то до кореня тихъ бідолáхъ вони удвохъ изідали. Перейти жъ до дрúгого пана мужикові було не вільно, бо панъ ись паномъ счиняли за се бучу, та й мужиківъ хпбá гóлихъ одъ себе випускали. Ще було легше, поки наши предсі пані Українські съ Польськими панами не спізналися и простóтою по своїхъ селахъ пробували, спóвагу кмéтями, чи то підданним, ору́дуючи. Якъ же почали до столиці, до того Кракова, а посли до Варшави, іздити, препихъ великий по своїхъ двóрахъ на Польский ладъ заводити, надвірню гусарню та драгонію на одну панську пиху дурно мужичимъ хлібомъ годувати, тоді вже годі самі володіти своїми ма-

ётками; почали тоді орандарямъ та посесорамъ їхъ у дёржаву пускати. Самому жъ пану, може, й жаль би було лишні податки й чинші съ підданого тягти, а вже орандарі мусили свій одкупъ удвоє, втроє зъ селянина віссати. Тоді селяне — нічого робити — почали въ дикі степі порозницею втікати и по комишяхъ за Порóгами понадъ Дніпрóмъ, то понадъ Дністрóмъ и Бóгомъ, гулітвся, то одъ Татарві втікаючи, то до Татарві за здóбиччу, за кіньми, за волáми й вівцáми підкрадуючись.

XI.

Съ тихъ панськихъ утікачівъ почала въ нїзу Дніпра, за Порóгами, смілива дружїна козацька складуватись. За ватажкá бувáли въ нихъ, котóрі найкраще степі й прикмети знали и вóрога въ полі не боялися. Зъ давніхъ давєнъ уже такі збіги по комишяхъ Дніпрóвихъ, та й понадъ іншими річками, у нётрахъ та печéрахъ, проживáли, бо туді не сягáвъ нічий судъ, у ті степі й луги, що Дікимъ Пóлемъ звáно. Когó бідá було ще за Литві, абó за пёрвого Ягайла, притїсне, той, абі втрапивъ дорóгу, чимчикувавъ потїху до твхъ лугарівъ, до тихъ комишниківъ и пристававъ до вбóгого вільного гурту, що самі себе

козаками величали и ніякого пана, ні воеводи надъ собою не знали. Справдешні жъ козаки по-велись поміжъ Литвою-Русью и на Україні ще зъ несказанихъ давень, ще съ тихъ недовідомихъ добре часівъ, якъ Україна поміжъ Татарвою и Литвою хплялася и, чия вона земля и когó їй слухати, не знала. Тоді села и городи самі себе обороняли и замощні, сміливі люде угоняли комонникомъ за тими Половецькими бандами, за тими Тюрками и Берендіями, которі не знать відкіля бралися и села наши Українські рабували. Вони-то мусили нашихъ селянъ и міщанъ навчити одъ хижого ворога одбиватися и тую дічу у степі геть проганяти. Тоді-то, хто вижджавъ конемъ, зъ лукомъ и шаблею, той бувъ *козакъ*, чоловікъ би то кінний и оружний. Изъ роду въ рідъ такé козацтво переходило, и за послугу військову зъ ёго мирські податки вже скидалися, и пану своєму, на чийй землі вінъ сидівъ, чи старості, то бь то дозорці землі королівської, дворового послухання козакъ не слухавъ, а тільки підъ воєнний часъ збройно до компуту изъ своїмъ отаманнямъ виходивъ. Отó жъ изъ людей посполитихъ, съ хліборобівъ, чи якихъ рибалокъ, або пастухівъ, вилущувалось помалу-малу козацтво, що вже до коня и зброі найкраще приспособлялося и дітей своїхъ до того способило. Спершу жили козаки, де кому́ любо, скрізь по Україні; якъ же

почали їх пані та старости до свого послухання нахилати и замість простихъ селянъ обертати, почали тоді вони вольні займанщини собі займати и одъ старостянськихъ земель грядитись. Отó жъ, одъ Білої Церкви до Дніпра и по Дніпру, одъ Трипілья, Стаєкъ и Трахтомірова, потяглись у низъ козачі землі, котóрі въ казнý податку не давали, жадного пана державці, абó королівського старости не знали, самі своїмъ судомъ судилися, и тільки воеводу слухали, якъ на войнóу зачне викликати.

XII.

Жили козакі й по старостянськихъ земляхъ. Сі були повинні чергою замківъ и городівъ пильнувати, и посілки старостянські й воеводські кінно одбувати. Одні жъ на службі чергували, а котóрі по домівкахъ пробували, ті у низъ Дніпра ходили, рибу у городі вивозили и тою рибою добрий собі заробітокъ добували. Ні міщанинъ, ні посполитий до чумацтва въ ті давні часи не годівся, бо степі тоді не безпечно стояли: по степахъ Татарва и всяка дича гасала, що одъ тихъ Половцькихъ ордъ позоставалася. Тільки людъ збройний и сміливий, якъ козакі, здолавъ возі й волі одъ напасти оберегати и ціло до городівъ

верта́тпся. Отта́мъ-то вони́ за Поро́гами съ тими́ збігами́ обізнава́лись и скóро кому́ не та́къ-то по-велóсь въ городáхъ, на Укра́їні, у ті Запорóзці, въ Низóвці пристава́ли. Туді́ жъ стяга́лося бур-ла́цтво зъ вели́кихъ степівъ, по котóрихъ послід-ки Чóрнихъ Клобуківъ, Тóрківъ та Берендіївъ и вся́кої хіжой дичи кочува́ли. Запорóзці вся́кого до се́бе прийма́ли и вкúпі на Татарвú у Кримъ комо́нникомъ ходіли, ко́ней, бідло, ове-чо́къ одбива́ли про свою́ нúжду насúшну; ато́, по-робівши човні́, мо́ремъ пантрува́ли. Де зустріли судно́ купе́цьке Туре́цьке, якъ та хма́ра, ёго́ об-горта́ли й окрива́ли, здóбичъ хапа́ли, люде́й то-пи́ли, а судно́ на пожа́ръ спуска́ли. Де приста́ли до бе́рега, се́ла й безпéчні городі́ рабува́ли и на свої́ човні́ здóбичъ грузі́ли. Рознесла́сь чу́тка про Запорóзцівъ по всіхъ пусти́няхъ, и вся́кі збіги́ й волюцю́ги до нихъ, на до́бру здóбичъ и вільне життя́, схóдилися. Віра́ жъ була́ въ Запо-ро́зцівъ Христия́нська, и це́ркву собі вони́ збуду-ва́ли. Аби́ хто перехристівсь, до нихъ пристаю-чі́, то до їхъ гу́рту й годівся, а то́го вони́ не дúже догляда́лися, якъ хто Христия́нського Бо́га розуміе. Ма́ли вони́ се́бе за защі́тниківъ Христия́нства одъ невірнихъ Тата́ръ и Ту́рківъ, и старе́ отама́ння мо́лодшихъ упевня́ло, що самъ Го-спóдь імъ помага́е Тата́рські́ й Туре́цькі зе́млі пліндрува́ти. Спра́вді багáто Татарва́ зъ Укра́їни

люде́й у неволю хапа́ла, до ота́рь пастуха́ми, до доми́въ робітниками, нянька́ми, пряха́ми, до морські́хъ гале́рь гребця́ми. Запоро́зці тихъ виволя́ли на волю и те вже за спасі́ння душі собі ма́ли.

XIII.

Съ пята́дцятото́ віку Туре́цька сі́ла вельми вгору́ підня́лася. Завоюва́ли Ту́рки Царігра́дъ и всі́хъ Гре́ківъ, Болга́рь и і́нші наро́ди підъ се́бе підгорну́ли, а Тата́ре і́мъ право́ю руко́ю по сей бі́къ Чорно́го мо́ря служи́ли и зе́млі Христия́нські́ пусто́шили. То ра́дувались коро́лі По́льські, що Запоро́зька згра́я усю́ степну́ ді́чу до се́бе постяга́ла, Тата́рамъ у і́хъ се́лахъ изъ суходо́лу докуча́е и, на Чорне́ мо́ре ківнувши́сь, Тата́рські́ й Туре́цькі́ побере́жжя пліндру́е. Вони́ хоро́брихъ гульта́ївъ похваля́ли, гостинця́ на Запоро́жжя і́мъ поси́лали, поро́ху, о́лива, військóвої збро́ї, одéжи, грóшей, и ще́ бі́льшъ і́хъ до війни́ на Тата́рь и Ту́рківъ заохóчували. Кото́рі жъ бу́ли въ По́льщі, та й на Ру́сі, паві́ побóжні, що Христия́нству прислужі́тись бажáли, ті́ й самі́ поча́сту за Поро́ги ході́ли, па́нство сво́е, ра́ди душі́ спасі́ння, геть одкида́ли, въ прóстій сі́ромязі́ жили́ міжъ коза́ками, до бо́ю зъ невірними́ рица́рськихъ

спóсобівъ імъ показуючи, и тимъ рóбомъ покúту за гріхі свої одбували. На годъ, на два й на більше великі панята й княжата шлюбъ шлюбували прóстимъ козацькимъ побúтомъ рицáрське діло одбувати, и не оди́нь такий панъ припа́давъ до душі коза́цтву, отáманомъ ёго вільними голоса́ми настановля́ли, и воді́въ вінъ човні іхъ на Чóрне мо́ре, ажъ підъ Царігра́дъ, що ко́лісь бувъ Гре́цький го́родъ, а по́слі ставъ Туре́цький. Той Царігра́дъ козаки́ разъ-по́-разъ навкругі́ пліндрували и са́мого царя́ Туре́цького по́лохали. Отъ же й ті козаки́, що на Вкраїні позаво́дились, до Низові́хъ Запорóзькихъ, ра́ди здóбичи, по́часту ході́ли и вкúпі зъ ними на Татарвú й на Тúrка у бусурме́нські зе́млі набіга́ли; и зъ ма́лого коза́цтва, ко́торе, тільки боро́нючи свої се́ла и городі́, убо́гимъ комо́нникомъ у степі́ виїжджа́ло, вчині́лось уже́ коза́цтво вели́ке й страше́нне, ко́торе ха́на въ Кри́мú, султа́на въ Туре́щині ге́ть-то по́лохало и одъ пліндрова́ння зе́мель Хри́стіянськихъ зде́ржувало.

XIV.

Ба́чивши тоді́ королі́ По́льські, на що воно́ вже по коза́цькихъ зе́мляхъ Низові́хъ и Вкраїнськихъ забіра́етця, оди́нь по о́дному козаки́въ до се́бе

ласкою прихилили, грошову плату їмъ поступили, найстаршого їхъ отамана гетьманомъ звеличали, бунчукъ йому и булаву дали, третімъ його гетьманомъ речі постолитої чинючи (1). Були бо вже въ Польщі здавна надъ двома військами два гетьмани: одинъ надъ військомъ короннимъ, ніби-то щиримъ Польскимъ — *коронний* гетьманъ, другий надъ військомъ Литовськимъ — гетьманъ *Литовський*. Коронного жъ и Литовського гетьмана настановлявъ самъ король, а Запорозького козаки зміжъ себе, по своїй уподобі, обирали. Поки Польща съ Турками воювала, поти й козаківъ до походівъ на море заохочувала; якъ же побачила, що Турки її въ бояхъ перемагають, тоді почала зъ ними сякъ-такъ миритися и козаківъ одъ походівъ удержувати. А козаки, на те не вважаючи, Турецькі судна на морі, якъ біли, такъ и біли, городи поберіжні пліндрували, за здобиччю у городі Синопъ и Трапезонтъ ажъ на той бікъ Чорного моря уганяли, Турка турбували, Турка лякали и Татарамъ у Криму й на степахъ покою не давали. Писавъ король до нихъ листи, — вони на ті листи не вважали; пославъ король до нихъ своїхъ комисарівъ, — вони й комисарівъ не

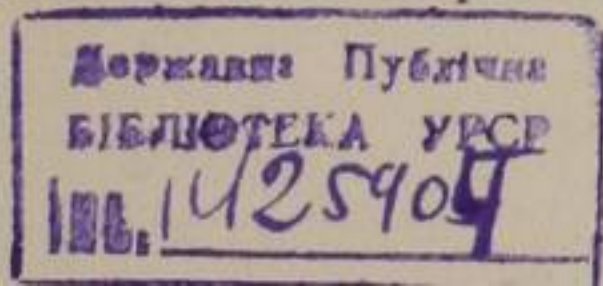
(1) Посполита річъ все одно, що сказати бь республіка: такъ бо себе величавъ у Польщі вільний народъ шляхецький.

слухали. Вони того не зміркували, що Польська посполіта річ третією сілою своєю їх розуміє, а землю їх своєю землею називає. Вони себе звали людьми вільними, славними Християнськими рицарями себе величали, комужо хотіли помагали, когочо хотіли слухали, когочо хотіли воювали. Що там сейми шляхетські та сенатори про єдність усіх земель речі посполітої мізкували, їм те було байдуже. Вони одне знали — що треба їм невірну Татарву й Турка всюди бити п з неволи Християнъ визволяти. Тоді пани сенатори посилають своє військо Польске на Україну; стало Польске військо коронне залогами між козаками городовими й Низовими, почало козаківъ городовихъ у Низъ, за Пороги, не пускати.

XV.

А жили городові козаки чергою на Низу за Порогами. Там була Січъ Запорозька, на Дніпрі; було такє місто кріпке, недоступне, середь дікого степу, на воді, між великими комишами, поміж котрихъ Дніпровá вода затоками сюди й туди звивалася. Козаки там палисадомъ обрубалися, валомъ обсапались, курені собі побудували п самі, безъ жінокъ, сиділи. Настоящі Запорозьці, Січовики, ті зовсімъ не женилися, мовъ чен-

ці проживали, самою воїною зь невірними забавляючись. До нихъ козаки зь України чередуючись прибували; до нихъ Донці зь Дону тисячами на прожитокъ приходили; до нихъ лугарі зь лугівъ збіралося; до нихъ тягли й комішники, що скрізь понадъ річками, якъ хіже птаство, гніздилися и, за їхъ уже приводомъ, на Татарські, на Турецькі городи ходили и моремъ у човнахъ-чайкахъ за великою здобиччю пантрували. Теперъ же всюди одъ панівъ Ляхівъ оружні сторожи постали, и которі козаки за рибою за Пороги ходили, то й ті на заставахъ десяту рибу мусили давати. Загули козаки по Україні, забунтувалися, почали держави своїхъ панівъ Українськихъ, мовъ би Турецькі городи, шарпати. А тутъ до Польщи попівъ Езуїтівъ упущено. Ті взяли собі нещасливу думку — всі віри въ речі посполитій зьєднати и одінъ ніби вже народъ Польскій изъ трехъ народівъ зробити. Пани жъ тій унії прийнялися допомагати и по своїхъ державахъ та по староствахъ церкви запечатувати, або попівъ-унїтівъ силоміць по парафіяхъ становити. Де були наши школи по городахъ, вони супротивъ їхъ свої Езуїтські школи повибудували и на нашихъ учнівъ своїхъ учнівъ підучали. Де були наши монастири, вони свої кляштори мурували и съ тихъ мурівъ оружно на ченцівъ нашихъ ходили. Почались скрізь по Укра-

іві бучи між бурсакáми й між ченцáми, між поцáми й між ксєнзáми, між панáми віри Грецької й між іншими панáми віри католицької. Павні Лютори и Кальвіни (бо й такі були в Польщі), дозвоачі на собі напáсті одь католиківъ, нáшихъ підпірáли и католикамъ бiльшъ сєрця запáлювали. Оцє жъ однó зъ однімъ зійшлóся, однá бiдá до дрúгої приложiлася. Козакáмъ було байдужє про попiвську науку, iмъ абi цєрка безъ попа не стояла; тепєрь же вони до своєi обiди козацької обiду віри своiй Грецькiй приложiли; а, не маючи вóли за Пороги ходити, пiднимались боронити віру свою на Вкраїні, чи то все однó — панські будiнки жакувати, панські фольварки палити.

XVI.

Перві козацькі гетьмані: Остапъ Дáшковичъ, Лявцкоронський, Ружинський, Свiргóвський и Тєдоръ Богданко, жили вь ладу сь панáми Ляхáми, та й своїхъ вельмóжнихъ по Вкраїні не займали, бо тоді сила козацька робила своє дiло противъ невiрнихъ на полi й на мóрі. Якъ же Поляки сь Турками помирiлися, тоді гетьманъ Пiдкóва сь козакáми завладáвъ Молдавщиною и почáвъ тамъ господарювати. Турецький султанъ погрози́въ за се королю Степану войно́ю, а король Степанъ Баторий по-

сла́въ Ляхівъ Підкову вхо́пити и звелі́въ ёму́, за те господа́рство, го́лову стя́ти. Козакі́ короля́ зъ до́брої ла́ски послуха́ли; козакі́ вважа́ли себе́ вільними съ кимъ хотя́ воюва́ти: вони́ за свого́ гетьма́на на Ляхівъ узлі́лися; вони́ почали́ Ляха́мъ за Підкову мсти́ти. И ото́ вже новий гетьма́нъ Жахъ на Ляхівъ, якъ на супоста́тівъ, підня́вся. Ба́чять тоді́ Ляхи́, що коза́цька сі́ла віросла на́дто, почали́ спóсoбу до́бірати, якъ би її притлу́мити. То́ було́ козакі́ самі́ зміждо́ себе́ гетьма́на обира́ють, ато́ вже сеймъ уста́вивъ, щобъ Запорóзький гетьма́нъ одъ короля́ бравъ привиле́ї на гетьма́нство. Тільки́ жъ козакі́ сеймову́ устано́ву зане́дба́ли и, ко́го схоті́ли, то́го надъ со́бою гетьма́номъ настанові́ли. Тимъ ча́сомъ По́льска мо́ва помі́жъ пана́ми одъ ро́ку до ро́ку ши́рилась, и вже бага́то на́шихъ па́нськихъ ро́дівъ у Ла́тинську віру повхо́дило, бо ді́ти пані́въ Украї́нськихъ учі́лися вку́пі зъ дітьми пані́въ По́льськихъ у Кра́кові, в Льво́ві, въ По́льскому Яросла́влі, або́ поза гряни́цею въ і́ншихъ зе́мляхъ като́лицькихъ. Котóрі́ жъ пані́ й сво́єї прѣдсе́ї віри дѣржался, ті́ зви́чаї По́льского па́нства пере́ймали, помі́жъ Ляха́ми, помі́жъ Езуї́тами зна́й оберта́лися, по столи́цяхъ разъ-по́-разъ пробува́ли, и вже і́хъ рідна́ Русь, ні́ міщана́, ні́ посполі́ті лю́де, ні́ козакі́ за своі́хъ земля́ківъ не вважа́ли. Тимъ-то гетьма́нъ коза́цький Налива́йко, підня́вшись за коза́цьке пра́-

во, не розбіравъ, котóрий панъ якої віри, и, куди допáвсь, всюди козаківъ, мовъ Ордú, роспускавъ на рабúнокъ. Дóбре було Ляхамъ и на́шимъ панамъ по Вкраїні господарювати, по́ки козаки съ Татарами та съ Тúrками войно́ю бáвились; якъ же почали́ гóсті сі Січові по старóствахъ прохожа́ти, тоді мýсили сенато́ри супротівъ нихъ коро́нне и Литóвське військо, ніби супротівъ чужоземне́ї си́ли, ста́вити. Отъ же й бівся зъ ними гетьма́нъ Налива́йко, по́ки було снаги́ козацької. Якъ же почали́ Ляхи́ го́ру надъ козаками бра́ти и, въ ти́снихъ ша́нцяхъ кругомъ обложі́вши, го́лодомъ морі́ти та зъ гарма́у карте́ччю обси́пати, порухува́лись козаки́, що́ їмъ чині́ти; не схотіли всі тру́помъ ляга́ти, упáли се́рцемъ, звóнтпили си́лою и гетьма́на Налива́йка Ляхамъ відали, и всю збро́ю козацьку, всю армáту й корогви́ свої коро́нному гетьма́ну до нігъ зложи́ли. Гане́бне діло зроби́ли козаки́, бо Налива́йка у Варша́ві, я́ко бунтовни́ка людського, лю́тою сме́ртю сенато́ри зъ світа стра́тили, а самі́хъ, мовъ я́ке ста́до, по до́ма́хъ безъ козацької збро́ї порозганя́ли.

XVII.

Мину́лася съ того́ ча́су козацька во́ля на Вкраїні. Вже їмъ не вільно було́ собі гетьма́на наста-

новляти; мусили вони королівських комисарів слухати и коронному гетьманові покорятися. Були въ козаків реєстри військові; ті реєстри теперъ по комисарській волі переписані, и тільки шість тисячъ козаків на козацькому праві оставлено, а всіх іншихъ зъ реєстрівъ виписано и тихъ випищиківъ, на службу замкову, поприписувано до насвськихъ и короннихъ земель, якъ просто посільство. Тільки й були ще вільні козаки Низові, Січовики, котрихъ не такъ-то легко було досягти комисарамъ, та й до тихъ вони помалу добіралися, човнівъ робити їмъ по Дніпру, де росте добрий лісъ, не давали и въ Чорне море на здобичъ не пускали. Городові козаки платою перебивалися, що йшла одъ короля по тридцять злотихъ на козакá, та ще по рибу за Пороги ходили и въ городі привозили; а Запорозці звіря по своїхъ лугахъ стреляли й ловили, шкурами торгували, або, викохавши коней чи рогативу, або овець, Татарамъ продавали, або въ наші городі на ярмаркі пригнали. Не вся жъ та користь козакові йшла, бо поставили комисари надъ козаками Ляхівъ полковникувати, а ті сотниківъ, осаулівъ и писарство по своїй уподобі підбірали, и вся та старшина козацькимъ добромъ якъ хотя живілася и королівської плати до козаків не допускала, и всяку козацьку здобичъ, або користь по шматкамъ собі уривала. На конці ші-

снадцятого и съ початку сімнадцятого віку козаки після гетьмана хороброго Наливайка, зовсімъ упали. Ажъ ось озвався я́кось козацькимъ гетьманомъ Петро́ Конаше́вичъ-Сагайда́чний, а тутъ Ляхамъ изъ Турками війна підскочила, — вони́ козакамъ во́лі попусти́ли. Ходили козаки въ Кримъ, розорили го́родъ Ка́фу, взяли вели́ку здобичъ и ба́гато невольника зъ неволі́ Татársької ви́зволили. За Сагайда́чного гетьманува́ння почали́ й ми́щане на́ши въ си́лу вбива́тись, одъ короля́ привиле́ї ви́прошувати, бра́тства по города́хъ на до́бру нау́ку лю́дямъ супро́тивъ уні́ї и на спільню підмо́гу собі́ про́тивъ уся́кої напáсти заво́дити. До тихъ бра́тствъ и пані́, котóрі не зопсува́лись у роско́шахъ, пристава́ли и геть-то віру́ свою́ и письме́нство помі́жъ миря́нами підде́ржували. Ті бра́тства не то миря́нъ, та й попівъ одъ непорядку вде́ржували, леда́чихъ одъ пара́фий одлуча́ли, а самі́ шко́ли при церква́хъ заво́дили и кни́ги потрі́бні лю́дямъ бра́тськимъ ко́штомъ друкува́ли.

XVIII.

Підня́въ тро́хи Конаше́вичъ-Сагайда́чний коза́ківъ за свого́ гетьманува́ння, а по́слі зновъ коро́лівські дозо́рці по Вкраї́ні и комиса́ри коза́цькі́ почали́ козака́ми якъ хотя́ ору́дувати. Терпі́ли ко-

закі наругу и тісноту, а по́слі гетьма́номъ Тара́са Трясі́ла огласі́ли и коро́нне військо підъ Пе́реяславомъ розбі́ли. Ті́льки жъ нічо́го зъ то́го не ви́йшло, бо Ляхі́ гетьма́на Трясі́ла обма́номъ ухопі́ли и зъ світу стра́тили, а козакі́въ зновъ при́даві́ли. Тоді́ Павло́ Гудза́нъ коза́цькимъ гетьма́номъ обі́зва́вся, опекуно́мъ Українськимъ се́бе велича́ючи, та се́му вже форту́на не послу́жила. Коло Куме́єкъ коро́нне військо козакі́въ одо́лило, то́го Павлю́гу живце́мъ доста́ло, и въ Варша́ві ёго лю́тою сме́ртю згу́блено. Се жъ дія́лось у 1637 ро́ку, а на дру́гий рікъ козакі́ ще разъ ща́стя попробу́вали, ще разъ гетьма́на собі на́станові́ли, изъ Остра́ Остря́нина; та й сей нічо́го зъ військомъ коро́ннимъ не вді́явъ. Му́сивъ ті́кати съ ча́сткою козакі́въ на Моско́вські степі́, а кото́рі зоста́лись, тихъ Ляхі́ підъ сво́ю кормі́гу підгорну́ли, и вже съ то́го ча́су зовсі́мъ во́ля каза́цька на Вкраї́ні пропа́ла. На віки ві́чні о́днято въ і́хъ тоді́ пра́во собі гетьма́на ви́бірати. Смерть обя́влено козака́мъ, кото́рі у Чо́рне мо́ре за здо́биччю ви́пливуть, або́ на Запоро́жжя втічу́ть. Човні́ походи́, де сто́яли по Дніпру́, всі спа́лено, арма́ту за́брано. За́місь гетьма́на, надъ ні́ми Ляха́ комиса́ромъ поса́жено. Полко́вники и сотни́кі на́дані тежъ изъ По́льского па́нства; коли́жъ изъ на́шихъ, то съ таки́хъ, що зъ Ляха́ми одні́мъ ду́хомъ ді́хали. Що́ хоті́ла старшина́, те съ козака́-

ми й чинила. Робили въ неї козаки по дворахъ панщини, одбували одбўтки и у всякому дїлі були те жъ саме, що й посполїті піддані у своїхъ панівъ дѣржавцівъ. Тоді-то Езуїти по Вкраїні ливували; тоді-то Жиди-орандаре на орандахъ що хотя витворяли. Хто насупився на католика, або слово пробовкнувъ, вже ёго въ судъ тягли, що на католицьку віру ніби-то хулу возверзае; вже ёго въ кайдани кували, въ темницю закидали и всякими мўками правди допїтувались. Которий козакъ передъ Жидомъ-орандаремъ шапки не знявъ, вже ёго хапали, судили й голову ёму за той бунтъ стинали, або передъ Жидівскою орандою вїшали. Не одїнь Рўсинъ и панського рóду, по нашепту Езуїтському, у хурдїдзі сидівъ, мўки приймавъ, маєтокъ терявъ и самої чєсті громадської черєзъ судову *инфамїю* збўвся; а прóсті люде й козаки безъ рахўби пропадали. Найбільшъ на козаківъ старóсти зъ своєю урядóвою зграєю налягали, та ще на твхъ, чїі батькі й дїдї козакували и духъ свїй дітямъ и внўкамъ оставили. Не то самїхъ їх наважились Ляхи й перевертні по-одїнцю вїкорєвити, та й сємї їх бентєжили. Жїнокъ и дївчатъ козацькихъ жовнїре якъ хотя вївечили, а роздродївшись на застўпцівъ, и дїтєй у казанáхъ часомъ варили, а зъ жїнокъ лўтими мўками знущались.

XIX.

Отъ же не треба саміхъ тільки Ляхівъ католиківъ за такихъ Азіятівъ уважати. Наше козацтво, поки їмъ добре поводилось, були ті жъ самі жовніре своевольні й безсердечні, тільки що въ одній церкві зъ людьми простими молилися и за віру їхъ не зневажали. Добивались вони своїхъ вільностей козацькихъ, а про міщанъ и селянъ не дбали. Зъ міщанами вони за торги й ярмарки почасти билися; попівшись, у городяхъ по базарахъ розбишаками буали, великий бешкетъ людамъ убогимъ чинили, чеснихъ міщанокъ ледачими словами зневажали, а якъ коли, то й вічнимъ соромомъ окривали. На переходахъ по селахъ людей неоружнихъ, смірнихъ обіжали, розоряли и все те зъ ними, що й жовніре, творили, тільки віри не займали. А що до себе вони кожного збіга примали, що одъ лихоті години втікъ, одъ жорстокого пана голій вирвався, зъ Жидомъ полаявся, зъ жовнірами побівся; то не зъ милости, не зъ братнєї любови ёго по своїхъ дворахъ и пасікахъ крили, або въ полі міждо козацьку чернь, міждо погонічи та кашовари примали. Вони всі зъ такихъ збігівъ расплодилися, їхъ військо тими збігами прибильшувалось и въ сілу вбивалось; якъ же вже вбились

козаки въ сілу, тоді своїмъ лицарствомъ, своїмъ правомъ козацькимъ захищалися и ніби якоюсь шляхтою себе супротивъ міщанина, або селянина вважали. Піднявшись на Ляхівъ, порядку въ своїмъ війську козаки не знали; старшину легко важили, то скидали, то настановляли, а, якъ прийдеця круто, Ляхамъ — якъ отъ и Наливайка — видавали. Поки служила фортуна, згорда до Ляхівъ обертался; якъ же не сіла — ниць передъ ними падали, зброю підъ ноги клали и милосердя ганебного слізю прохали. Що були за люде ті Дашковичи, ті Ружинські й Підкови гетьмани, того ми певно не знаємо, а зъ сихъ, що на Ляхівъ підіймалися, Гудзанъ черезъ свою недбалість пройгравъ, а Острянинъ, піднявшись ніби-то за людську волю воювати, одъ війни зъ ледачою козачою бандою втікъ. Ото жъ ми й бачимо, що не було на Україні добра святого одъ Ляхівъ католиківъ, одъ нашихъ панівъ старо-Руськихъ, одъ попівъ и ченцівъ католицькихъ и нашихъ, а козаки ще більшъ біди начинили, бо людеї простихъ до якоїсь-то волі здохотили, а панівъ, старостъ, жовнірівъ и всяку власть и сілу на міщанъ и селянъ розозлили, а тимъ робомъ такихъ бідъ, такихъ кривавихъ мукъ и всякихъ неправдъ по Україні начинено, що вже ні наши Ляхамъ, ні Ляхи нашимъ не мусили того и за сотню роківъ позабувати. Чи рано, чи пізно, а вже

тільки війна́ и чя́-небу́дь погі́бель му́сила насъ изъ Ляха́ми помиріти. Одъ Налива́йка (1597) до Тара́са Тряси́ла (1628) пройшо́въ три́дцять-оди́нь годъ; одъ Тара́са до Павлюка́ Гудза́на (1637) де́вять ро́ківъ; одъ Павлю́ги до Остри́нина (1638) тільки а тамъ рікъ, замо́вкли козаки́, заті́хли, прихплі́лись, по́ки підрóсли діти; не пройшло́ жъ и де́сятка ро́ківъ — зъя́вився страшний гетьма́нъ Хмельни́цький.

XX.

Хмельни́цький сей не самъ собо́ю підня́въ на По́льщу заверу́ху; и козаки́ томú не ви́нни, що схо́пилась, на погі́бель речі поспо́літої, війна́ страше́нна. Загото́вили собі та й намъ біду́ ті пані́, що ще въ чотирна́дцятomu віку у коро́ля собі По́льске чи кня́же пра́во ви́могли. До́бре жъ бу́ло бъ, коли́бъ вони́ тимъ вла́дичнимъ пра́вомъ зъ ми́щанами, съ поспі́льствомъ, а по́тімъ и съ коза́тцвомъ поді́лилися, ато́ вони́ всю вла́сть у шляхетські ру́ки зага́рбали, и скі́льки въ По́льщі пані́въ, сті́льки й коро́лівъ бува́ло. Вся́кий панъ у своїхъ зе́мляхъ надъ підда́ними те жъ са́ме бувъ, що́ коро́ль, кото́рий самú тільки шля́хту суді́въ. Вся́кий воіво́да на воіво́дстві, вся́кий старо́ста въ своїмъ старо́стві, я́ко вла́дики зупо́лні, ні́кому не-підва́дні, ору́дували. Съ то́го-то й ви́пало, що

пра́вди віде бу́ло шука́ти, хочь би найбага́тшого міщани́на оби́жено, або́ й чолові́ка старо́го дво́рянського ро́ду, бо въ сенáті засі́дали ті жь са́мі вели́кі держа́вці, ті жь са́мі воіво́ди й старо́сти, що чини́ли свою́ во́лю по свої́й горди́ні и потура́ли въ самови́льстві свої́мъ ро́дичамъ и похлі́бцямъ. А коро́ль надъ пана́ми вла́сти не мавъ; пани́ й про́ти коро́ля бунтува́лися, звязки й роко́ши помі́жъ се́бе чини́ли и на ёго́ війсь́ко свої́мъ грошови́мъ и надві́рнімъ війсь́комъ би́ли. Терпи́ли лю́де біду́ и безла́ддя по всі́й Укра́їні до́вго, да́лі ото́ й поча́ли мушкё́томъ та ша́блею пра́вди шука́ти. Пани́ свої́ми повся́днёвними усоби́цями да́вали нау́ку, якъ сво́єї пра́вди доказáти; бо й міжъ пана́ми той бувъ пра́въ, хто ко́го поду́жавъ, за ко́го більшъ прия́телівъ усту́пилося, або́ хто, бу́вши сміли́вимъ и мо́гущимъ, Бо́га не боя́всь и лю́дей не соро́мився. Съ такі́мъ ні По́льські ве́рхні суди́-трибуна́ли, ні са́мі сейми́ коро́нні нічо́го не змо́гли вра́дити. Таки́хъ по суда́хъ и на сейма́хъ бани́тами оглаша́ли, що вся́кому бъ вільно бу́ло ёго́ де попáвши зъ сві́ту згуби́ти; на таки́хъ инфáмшю чи то безче́стя скрі́зь по всі́й речі́ посполі́тій писáли и до́бра їхъ на коро́ля запи́сували, а вони́ свого́ ві́ку середъ весёло́ї шля́хти дожи́вали, лю́дей по дорóгахъ жакува́ли, на дво́рі сусі́дні наїзджа́ли и вся́кі па́кості́, ко́го поду́жали, чини́ли.

XXI.

Тимъ же спóсобомъ и люде духовні боронили свої права и ма́стки. Митрополіти, епіскопи, вгүмени збройнихъ людéй у себе по монастиряхъ, по замкахъ держали, одінь на одного походами ходили, а съ панáми по́часту за гряниці й дёржави б́учи заводили и вступнімъ бо́емъ свого права докáзували. Тоді бо въ насъ на митрополію, на епіскопство, на архимáндритство не смиреннихъ ченцівъ становили: становили родичівъ пánськихъ, у котóрихъ князі, сенаторі, воеводи, старóсти и всякі урядóві дўки братами та дядька́ми бувáли. Висвячували їхъ на духовний санъ зъ мря́нъ, и булі вони по своїхъ монастиряхъ тимі жъ саміми панáми, що й по замкахъ. Не про дóбрі звича́і вони поміжъ підвладніми ченцями и попáми дбáли: вони скáрбю лічили, доходи свої підбольшували и за світовіми роско́шами уганя́ли. Отъ підъ такіхъ-то пáстирівъ и владікъ Езуїти підмостілися и до послухáння Рі́мському па́пі, а до уні́и чи ёдности съ като́ліцтвомъ, нахили́ли. Не вимагáли Езуїти обря́дъ церкóвний востóчнєї віри переправля́ти, абі́ тільки *Вірую во еди́ного Бо́га* по-като́ліцькій читáти и одъ па́пи, а не одъ патріáрхи Царігра́дського, благословéння прийма́ти. Зібравши́сь на собóръ, ма́ло не всі архіерéї Укра-

інескі и самъ митрополіть Київський на те схилився, до папи въ Римъ іздили и унію стверділи. А тимъ часомъ по Вкраїні багато ще духовнихъ та й панівъ на ту унію не зозволили; не всімъ бо архиереямъ, архимандрітамъ и попамъ була корість одъ унії; а пані тежъ бажали лүчче самі церквами и монастирями орудувати, аніжъ їхъ Римському папі піддати. Тимъ вони протестували противъ унії на своїхъ зъїздахъ и піднімали на неї міщанство, козацтво и поспільство. Хочъ наші попі шіснадцятого и сімнадцятого віку були те жъ святé, що й католицькі, та съ того примусу, що сілою насъ хотіли підъ папу підклонити, и съ тихъ бучъ міжъ попами, вийшла велика ненависть у нашого народу на все Латїнство и на все близькé до Латїнства. Унія въ насъ була нечестивою вірою, котóra й саму церкву сквернила, бо такъ намъ толкували на письмі и въ казанняхъ церковнихъ письменні люде; імъ бо старій порядокъ церковного права дававъ більше власти надъ стадомъ Християнъ, то більше й врémentнихъ благъ, которі вони тільки для віду зневажали.

XXII.

Підклонілися підъ папу наші духовні ще за Наливайка гетьмана, та й до самого Хмельницького,

за півъ-сѣтні літъ завести унію всюди по Вкраїні не здолали. Що більшъ уніти съ католика́ми на *благочестие*, чи то на Грецьку віру, налягали, то більше Грецька віра гору надъ унією брала. По городахъ міщане заводили—якъ ото вже ска́зано—при церква́хъ бра́тства на підмо́гу старо́ї віри Української, чи то́го бѣ то, мовля́въ, *благочестия*, сло́вомъ и діломъ. До тихъ бра́твствъ и козакі и пані́ вписувались и вкла́ди на потреби́зни давали. Бра́тськимъ ко́штомъ заводились при церква́хъ шко́ли, щобъ письме́нствомъ прѣстихъ люде́й одъ уні́ї одво́дити; а при шко́лахъ споружа́лися друка́рні, щобъ и книжка́ми свою́ віру боро́нити, а унію й като́ліцтво зневажа́ти. Бра́тська грома́да збира́лася по празника́хъ нау́ки до́брої одъ письме́ннихъ люде́й слухати и про *благочестие* совітува́тись. Нечесті́вихъ бра́тчиківъ прило́дне за леда́чі вчи́нки сороміли, на дзвіни́цю сажали, або й зовсімъ изъ бра́тства проганя́ли; коли жъ и піпъ, або й епі́скопъ, лука́вимъ ро́бомъ ході́въ, то й по́па бра́тська грома́да одъ па́рафії одставля́ла, и епі́скопа зъ еписко́пні зса́джувала. Не безъ на́пасти жъ церко́вні бра́тства сво́є діло робі́ли: съ то́го вони́ и взялі́ся, щобъ грома́дою одъ уся́кої наха́би боро́нитися. Вся́ке робі́ло въ По́льщі, що́ здумало. Судъ и упра́ва, одві́ть передъ уря́домъ и ка́ра за лама́ння зако́ну—оста́тнімъ се все було́ діломъ. Ті́мъ-то во́-

ля була нашимъ братства заводити, таємні ради въ братствахъ радити, книжки на унію, на католицьку віру и на самого папу випускати; воля жъ була й унітамъ съ католиками на нашихъ набігати, школи руйнувати, церкви жакувати, братську громаду роспуджувати, а якъ коли, то и въ неволю хапати и по темницяхъ у кайдани кувати. Часомъ же наши одъ унітівъ и католиківъ бідую приймали, а часомъ и брали гору надъ супротивниками, и те жъ саме їмъ на їхъ костёлахъ, на їхъ кляшторахъ, на їхъ Езуитськихъ школахъ и колéгияхъ витворяли. Тільки що судъ бувъ тоді въ Польщі католицький; засідали въ сенаті сенаторами, рядомъ съ панами, та ще й вище панівъ, бискупы католицькі; нашої віри панівъ у сенаті було найрідше; то, розбіраючи справи, благочестивихъ винуватили, и добувались благочестиві лихоті бідні не одъ однихъ державцівъ, їхъ рандарівъ и Польского жовнірства на Україні.

XXIII.

Тутъ же безладдя и безправья по всій Україні поміжъ духовними й мирянами панує, а тутъ козаки свого права — вільної волі — домагаютьця и съ короннимъ військомъ бої сточають. Тимъ часомъ не десьять та й не двадцять уже роківъ дають

мірові науку пані державці, старости и військові ротмистрі, та й самі наші митрополіти зь епископами и архимандритами, якъ свого права доказати, и вже ні міщанину, ні посполітому, а не то козакові, не страшно до рокóшу встряти и вступнимъ боємъ громада на громаду наступити. Якъ не ставало сили вь козаківъ городовихъ, вони до Запорóзькихъ за підмогою послали и отó вкупі зь Запорóзцями на Солóниці коло Лубень, підъ Переяславомъ, підъ Кумейками и надъ річкою Стáрицею супротивъ корóнного війська становились, а міщане й посполіті імъ харчами и сміливими парубками допомагали. То по готóвому сліду Хмельницький на Ляхівъ піднявся и давнімъ способомъ на Запорóжжя зь городівъ одіхавъ Запорóзцівъ противъ корóнного війська єднати. Тимъ часомъ річъ посполита ще більшъ у своє безладдя впала. Пані своїми надвірними корогвами не хотіли королєві служити; у короля óмаль було казни грошового жовніра, скільки треба, держати; а шляхта тільки на війну до війська виїжджала, атó по своїхъ сєлахъ и хуторахъ сиділа и про королівський скрутъ мáло дбала. Изозвавши жъ до війська шляхту, треба було й шляхті кварцяну плату сь казни заплатити. Тимъ-то й була вь корóнного гетьмана підъ рукою невеличка сила драгони, що зь Німецькихъ земель

на́ймомъ Пóльща держала та съ піддánнихъ по старóствахъ підъ мушкétъ набрала. Съ тиéю-то сiлою корóнний гетьмáнь Потóцький по Вкраiнi сякъ-такъ поря́докъ здéржувавъ и козакiвъ рей-стрóвiхъ городóвiхъ, котóрихъ шiсть тiсячъ бу-ло, на Запорóжжя не пускавъ — а вони тудi по-ривáлись — мóремъ на чайкахъ гуляти, Турéцькi городi плiндрувати, абó суходóломъ у Криму́ Та-тáръ шарпати. Козакi тi сторо́жу по городáхъ держали и старóсть королiвськихъ изъ своéю стар-шинóю слúхали. Отó-жъ усяке на Вкраiнi на сво-iхъ нашiйникiвъ важкiмъ дúхомъ дiхало, вся́ке лю́тихъ ворогiвъ у себе ма́ло, вся́ке зъ лихо́ю бiдо́ю по своiхъ закапéлкахъ сидiло и нiби тiль-ки ждáло, чи не вiйдуть ще разъ Запорóзци на пiдмóгу козакáмъ реестрóвимъ. Ажъ ось чúтка скрiзь зашумiла: вiйшли зъ лугiвъ Низовiхъ За-порóзци, ищé й ордú Татáрську за собóю на Ля-хiвъ ведúть, а Богдáнь Хмельни́цький iмнi верхо-вóдить, що бувъ старшiмъ пiсаремъ надъ коза-ка́ми реестрóвими и, не стéрпiвши обiди одъ пiд-старóстого Чапли́нського, свогó пра́ва вкúни съ ко-закáми доказáти надúмавсь, та й Ордú зъ Крiму до похóду пiдмóвивъ.

XXIV.

Чого сподівались одъ Богдана Хмельницького наші ченці й попи? Чого сподівались міщане й люде посполіті? Ченці й попи сподівалися, що вінъ по Вкраїні унію знесе, кляштори и косцѣли порозруйнує, школи Езуїтські порозганяє. Міщане сподівалися, що вінъ їхъ одъ Пóльскихъ воевóдъ и старóсть слобоніть, та отъ Жидівськихъ орандъ візволить, що самі вони свої суди матимуть и въ торгї їхъ Жидї не втручатимутця. А бідолахи посполіті мали надію, що панівъ державцівъ надъ ними більшъ не буде, а будуть вони на вільному чиншу, якъ ходачкова шляхта, сидіти и своєю громадою поміжъ себе правуватися. Отó жъ усяке й ждало козаківъ зъ Нізу, маючи въ нихъ своєю и оборóну, и опéку. А козаки Низові не про те дбали: імъ абї Ляхівъ, ворогівъ своїхъ, оттіхъ корóннихъ, порозбивати, човнівъ скрізь по Дніпрú наготóвити и Чóрнимъ моремъ по-давнєму гуляти. Прáвда, бажали вони віру свою одъ католицької нахаби слобоніти, а ще більшъ — кляштори та костѣли пожакувати, та й на замóжний людъ хїжимъ óкомъ позирали. Велá їхъ помста и жадóба великої здóбичи воєнної на Вкраїну, и найменшъ вони про те дбали, щобъ міщанъ одъ Жидівськихъ орандъ и

панських утисківъ, а селянъ одъ державцівъ, одъ їхъ окупівъ и митъ слобонити. Бо й першими часами, скільки ні виходили зъ Нізу козакі на Україну, такихъ великихъ думъ у голові собі не мали и жадного универсалу такого до міщанъ и поспільства не писали, а тільки на ворогівъ охочого комонника ззивали, и що вийде зъ кривавого бою, тогó вони своїми молодецькими головами не рахували. Тимъ-то панове Ляхі, та й наші Українські старосвітські державці, ті козацькі походи за хіжі бунті вважали и ватажківъ, чи силою, чи підступомъ злапавши, яко ворогівъ отчизного покою, тратили. Не знали тільки міри коронні гетьманове, якій пострахъ людямъ своєвольнимъ завдати. Зъ винуватимъ хапали вони й чоловіка смірного, міщанина грошовитого, селянина роботящого и не разъ по шляхахъ одъ гóрода до гóрода на палі настрóмлювали, абó жовнірство по сéлахъ и городáхъ мовъ орду роспускали, страху завдаючи бунтовливій голóті; а тимъ часомъ и людей поважнихъ у саме серце вражали и гнівъ и помсту на себе всюди по Україні ростіли. Ченці жъ по монастиряхъ, поші по парафіяхъ, терплючі напáсть одъ унітівъ и католиківъ, людей на Ляхівъ щé більшъ підогривали и за душі спасіння люту помсту імъ до розумовання въ гóлову клали. До чо́го жъ те

все доведé Україну. ні одна́ голова́ про те не зми́ркувала́.

XXV.

Вже комиса́рь коза́цький листъ за листомъ до гетьма́на коро́нного, Микола́я Пото́цького, пи́ше, що кúпа нема́ла війська на Запорóжжі до Хмельни́цького зібра́лася. Дві́нувъ Пото́цький съ коро́ннимъ військомъ на Вкраїну, а ёму́ на підмо́гу ще гетьма́нъ *польний*, чи по-на́шому, наказни́й, Калино́вський. Обі́два до го́рода Черка́сь, якъ Велико́днимъ свята́мъ 1648 ро́ку, притягли́ и коло се́бе все коза́цьке городовé військо съ полкóвниками и сотникáми скúпили. Гуча́ли по шинка́хъ и по ярмарка́хъ козакі́, що вже го́ді лихі́й до́лі свої́й корі́тися; то По́льські гетьмані́ зра́ди одъ нихъ опа́сувались и до прися́ги поприво́дили, що не зра́дять свої́хъ полкóвниківъ и до Хмельни́цького не пристáнуть. Отъ и висила́ють гетьма́нове коро́нні козакі́въ рейстро́вихъ-городові́хъ водо́ю Дніпро́мъ у човна́хъ, а, не вбезпéчившись на козакі́въ, по́спіль зъ ними й Німе́цьку грошову́ піхóту посади́ли. А земле́ю по́лемъ гетьма́нъ Пото́цький си́на свого́ Степа́на съ комиса́ромъ коза́цькимъ поси́лає и ти́сячъ шість коро́нного війська ёму́ да́є, та й прика́зує, щобъ на Запорóж-

жя простували и Хмельницького або живцемъ зловили, або військомъ у тісному місці заперли. Самі жъ гетьманство, съ короннимъ військомъ и зъ військовими тяжарами, за ними въ тропи помалу йшли и добрихъ звістокъ піджидали. А Хмельницький, Ляхівъ на Запорóжжі не дожидаючи, назустрічъ їхъ пійшовъ, Степана Потóчченка съ комисаромъ козацькимъ на урочищі Жóвті Вóди спіткавъ та кругомъ своїми козаками й обгорнувъ. Бачить молодій Потóцький, що не сила, пійшовъ и съ Хмельницькимъ на умóву, свої гармати ёму поступивъ, аби ёго Хмельницький изъ тіснихъ шанцівъ випустивъ. Думка була така, що панъ-отець гетьманъ зъ великими потугами настїгне и въ Хмельницького ті гармати віручить. А панъ-отець у поляхъ съ панами шляхтою середъ гучного табору бенкетує, нічого того не знаючи и такого скруту на свого сина не сподіваючись. Тимъ часомъ козаки, пливучі Дніпрóмъ, съ козаками Хмельницького стрічаютьця, присягу своєю невільничу ламлють, старшину своєю колють, у Дніпрó метаютъ а самі, вийшовши на суходілъ, рушають до Хмельницького на підмóгу. Скóро жъ вийшли Ляхи по умóві зъ окóпівъ и почали степомъ до городівъ прямувати, заразъ Хмельницький на нихъ орду напускає. Почала орда кругомъ нихъ, якъ то мовляли козаки, *веремія крутити*, зъ луківъ стрілами, що ті óси, докучати, табуръ

розривати, коні калічити, жовнірство на оркані хапати. А тимъ часомъ козаки Ляхамъ передъ займають и вже въ Княжихъ Байракахъ шляхъ переконують, колоддя навалюють и за колоддямъ зъ рушницями Ляхівъ піджидаютъ. Завертілись Ляхи въ Княжихъ Байракахъ, ні впередъ, ні назадъ нікуди тікати. Підвезлі тоді Татаре Польскі гармати и тими самими гарматами Ляхівъ доконали, которі Хмельницькому у заставу дано, що не буде вже на нихъ біти. Біли тоді козаки Ляхівъ до схочу, а которихъ не побіли, тихъ Татаре у полонъ похапали и въ Кримъ позасиляли. Не по-чеській, не по-рицарській Хмельницькій изъ Степаномъ Потопцькимъ розсправився, та великою досадою серце козацьке за десять роківъ накипіло; не про честь, не про військову славу, а про криваву помсту козаки дбали, а голота до Ляцького табору, якъ голодні вовки, рвалася, щобъ свої злидні панськимъ добромъ полатати.

XXVI.

Тоді вже поміжъ козацькими сіром'ягами почали кармазини сияти, едамани й златоглави на сонці виліскуватись. Рухили козаки веселимъ гуртомъ до городівъ Українськихъ. Гетьманове ж

коронні на-зустріч їмъ безпечно пособувались и на Чигринъ прямували. Коли жъ чують, що вже нікого їмъ у степахъ послукувати; одвернули заразъ назадъ до городівъ и на-поворітмя до Кóрсуня, тоді ще недавнього степового гóрода, двинули. А Хмельницький зъ ордами вже на нихъ наступає. Бачять гетьманове, що вже й Кóрсунь супротивъ нихъ насторошився, перейшли річку Рось коло Кóрсуня, надпустóшили міста, потягли мiмо. Не далéко жъ їхъ одпустівъ одъ Кóрсуня Хмельницький: настiгъ якъ разъ коло Сотниківъ, де село Виграївъ. Порубано вже на панські сáхарні ті гаї поза Кóрсунемъ, черезъ котóрі Ляхи въ поля прямували. У тихъ гаяхъ Корсунщане позасiдали, шляхи поперекопували, колодцямъ позавáлювали и Ляхівъ на поході зупинили. Ударивъ на Ляхівъ Хмельницький; ударила Орда; почали Ляхи порозницею куди зря утікати, віськові тяжарі, кóвані вози зъ добромъ, вина й наїдки, сріблó й зóлото покидаючи. Взяли козаки въ полóнь обóхъ гетьманівъ; збогатiлися дóбиччю панською, кармазинами та саéтами свою голóту скрізь поодягали, дорогі вина у коряки пiдали, на сріблі, на зóлоті козацький кулішъ iли, кóней шовками й оксамiтами вкривали, по три, по чотiри жупани рáзомъ носили, не знаючи цiни, срібні гербóвані тарiлки по тáляру крамарямъ продавали, абó, на глумъ, шинкарéві за квáрту горiл-

ки заставляли. Нахапала й Орда панських коней и дорогих рштівківъ, а самих панівъ низками до жертокъ вязала и до Криму провадила, сподіваючись викупу съ Польщи. А Хмельницький Богданъ, вдоволнившись помстою надъ вельможнимъ панствомъ, розіславъ листи по всій Україні, оповіщаючи погібель коронного війська и ззиваючи до себе охочий людъ зъ усіхъ сілъ и городівъ; знавъ бо, що зъ самими козаками супротивъ Ляхівъ не встоїть, бо Ляхи того ёму не подарують, Ляхи здолають нову силу супротивъ ёго виставити и на тому постояти, щобъ своєї панської власти доказати.

XXVII.

Звавъ же Хмельницький, до військової компанії и шляхетнихъ, и простихъ, лякаючи людей великою помстою Лядською, що якъ ёму не допоможуть, то Ляхи всю Україну огнемъ и мечемъ перехристять, козаківъ вигублять, а селянъ и міщанъ у невільниче ярмо навіки позапрягають. Козакамъ піднімався вінъ стародавні вільності їхъ вернути; людамъ простимъ не обіцявъ вінъ ніякої пільги, тільки їх підогривавъ супротивъ унії, супротивъ Лядськихъ дозорцівъ, супротивъ Жидівъ орандарівъ. Та люде прости того не постергали; козатцтво вони вважали за своїхъ старшихъ братівъ, которі ніби-то

за віру й волю всенародню на Ляхівъ ворогівъ піднялися. Люде прости по всій Україні загули, закрили; Лядське безголів'я на Жовтихъ Водахъ и підъ Кóрсунемъ, наче велике свято, празникували, на Жидівъ-орандарівъ, на шляхетські панські двори кинулись, костелъ підпалювали, руйнували; де попали Ляха чи Жіда, різали, вішали, топили, и до воєнної компанії охочимъ серцемъ готувались. Ще жъ, собі на лихо, пустила була шляхта по Вкраїні поголоску, що тільки знесуть Хмельницького, заразъ Україну будуть пани скрізь плідрувати и більшу її часть людми Німецькими и Польськими осажувати. То за таку похвалку и селяне, и міщане дали Жидамъ и Ляхамъ себе знати. А тутъ и унія саме що розродилась була на благочестие и всюди вже не то въ Литві и на Волині, та й по Україні, почала гору брати. И вже що городъ, то й костелъ, що людне місто, то й кляшторъ. А съ тихъ костелівъ и кляшторівъ Езуїти, Доминикане, Бернардини и всякі інші ксензове на наши церкви и монастирі наїздять и науки въ школахъ забороняють; шляхта й урядъ імъ допомагає. И вже прѣдсю віру на Вкраїні собі не різну одъ поганъ прекладають, бо більше, мовлявъ, було въ нихъ якому Жидовину мерзеному пошанування, аніжъ найліпшому Християнину Русінові. Отожъ, почувши, що вже знесено короннихъ гетьманівъ, та вислу-

хавши універсаль Хмельницького, почали́ кúптись у полкі не тільки ті що козака́ми бува́ли, та й ті, що ніко́ли коза́цтва не зна́ли.

XXVIII.

Ба́чять тоді панове держа́вці Українські и панове старосто́ве, по города́хъ, що́ на Вкраїні поста́ло, почали́ зъ України до Польщи втіка́ти. Живъ тоді на Вкраїні въ Лубня́хъ мо́гущий панъ, князь Корибу́ть Вишневе́цький Ере́ма. Ро́ду вінъ бувъ да́внёго Ру́ського Українско́го, та, вчи́вшись у Латинській шко́лі, переишо́въ у віру католи́цьку и зъ Русі́на Ляхомъ изробі́вся. Пере́вертень сей мавъ де́ржави си́лу и въ Черво́ній Ру́сі, и на Воли́ні, и на Вкраїні. Лубні, Роме́нъ, Ло́хвиця, Прилу́ка — все то були́ ёго ма́етки. Всю́ди вінъ намурува́въ католи́цькихъ косте́лівъ и кляшто́рівъ, радіючи но́вій своїй ві́рі, а стару́ потлумля́ючи. Державъ вінъ при собі грошово́го війска́ тисячъ изъ шість, чи й більше, опрі́чь драгу́ніи й вибра́нцівъ, кото́рихъ начини́въ бувъ по всіхъ города́хъ своїхъ бе́злічъ, и бувъ сей ду́ка не то що́ па́номъ, а ви́би короле́мъ у своїй Вишневе́щині. Отъ же й той, почу́вши про Корсунщи́ну, му́сивъ до Польщи зъ України втіка́ти, оборо́нною руко́ю доро́гу собі прочища́ючи; бо коза́цтво розійшло́сь одъ

бо́ку Хмельницького по всіхъ старóствахъ и пánсь-
кихъ сéлахъ и всюди люде́й до козацького гурту
заклика́ли. А селя́не тільки тогó й вигляда́ли, бо
очортіло вже імъ беззаплатну пánщину робіти,
орандарямъ догожа́ти, шляхті й уряду міському
мовчки корітися. Де зъя́вився коза́къ у карма-
зинахъ, що зъ Ляхівъ коза́ки поназдирéли, тамъ
на́че іскра въ поро́хъ па́дала. Вже пánські гум-
на й фольва́рки по́ломъямъ пала́ють; вже панівъ
изъ буди́нківъ виволіка́ють, вже по-на́двірью пánсь-
ка кровъ річка́ми ллетця. Ані жи́во́къ, ані ді-
те́й сі гайдама́ки не мілували, а Жи́дову-оран-
да́рство, то й по гру́бахъ и по ле́хахъ знахо́дили
и, виговóрюючи їхъ зди́рства, всякі мўки імъ за-
здава́ли. Де бувъ за́мочокъ по города́хъ, замко́-
вихъ слугъ и урядниківъ вкўпі зъ Жи́дами до
ноги́ вирізували; де були́ костёли чи кля́шторъ
католи́цький, все те пала́ли, руйнува́ли, а ксе́н-
зівъ на руїнахъ вішали, на огнища́хъ, мовъ ка-
банівъ, смали́ли, джгутами́ о́чи зъ ло́ба вида́влю-
вали, або свердла́ми свердли́ли. Бо щó попівъ
съ пара́фий уніти й католи́ки попрого́нили, вся
та голодне́ча озва́лась тепе́рь до коза́цтва жор-
сто́кого, до гайдама́цтва запéклого: »Присти́гла«,
ка́жуть, »годи́на сподівана! Верта́йте волю и честь
віри правосла́вної! Намъ не дава́ли міста Бо́гу
моли́тися, на́ши пара́фії, церкві́, монастирі́, все
те на чужу́ корість оберну́лося, и Жи́дъ у па́на

ставъ краще попá правосла́внаго. Паліте жъ те-
перъ и руйну́те! Самъ Богъ благословляе васъ!«
Отó жъ и палено й руйно́вано и крówью руїни
полівано, и щó като́лики зъ унітами по церква́хъ и
монастиря́хъ, ніби-то въ уго́ду Бо́гові, витворя́ли,
те въ-дэсятеро и въ-со́теро на́ши на костёлахъ
и кляшторáхъ чиніли. Рідко хто зъ на́шихъ у
крові на той часъ рукъ не вмочі́въ, добро́ шля-
хётське, абó кляшторне, ша́рпаючи. Вели́ка на той
часъ бу́ла туга значнимъ лю́дямъ, яко́го бъ ні
було́ ста́ну, вели́ка наруга одъ посполі́тихъ лю-
де́й, а найбільшъ одъ гульта́йства, щó въ коза-
кі зъ бровáрниківъ, ві́нниківъ, б́удниківъ найми-
тíвъ, па́стухівъ поприставáли. Іншій чоловікъ
звáчний и не хоті́въ до то́го війська встря́ати,
та мусі́въ, абі збу́тися до́бору та побóівъ, напо-
і́въ та кормі́въ незвичáйнихъ, и вкúпі зъ гайда-
ма́ками шля́хту и Жидову́ по за́мкахъ и па́нськихъ
буді́нкахъ добу́вали; що не остáлось на Украі́ві
жа́дного Жі́да, ні шля́хтича, а жі́нкі шляхётські
ста́ли жі́нками коза́цькими. Те жъ са́ме й на дру-
гому бо́ці Дніпра́ ажъ по самій Дністеръ ста́лося.

XXIX.

Тимъ часомъ гетьма́нъ Хмельни́цький одпусті́въ
Ордú до Криму, одда́вши і́й у полóнь обо́хъ ко-

роннихъ гетьманівъ, Потóцького и Калянóвського. Повелá Орда великий ясиръ и дрúгихъ панівъ значнихъ, що підъ Кóрсунемъ понабірала. А самъ Хмельницький військо козацьке коло себе скуплявъ и до нової війни дóбре готóвився; а поки що, загóни козацьки по Волині, по Пиліссю, по Лпті розійшлися и на панівъ сільску чернь підохóчували. Отсé жъ то все Хмельницького ватажкі одъ Припеті та ажъ до Дністра бунті бунтували и козаківъ-гайдамакъ підъ свої корогóвки збірала. Почúвши, що князь Вишневецький втекомъ зъ лiвого бóку Дніпра на правий переходить, перестрiвъ вінъ ёго своїми посланцями, радючи ёму одъ Ляхівъ одступити и за козаківъ, за Українську Русь рúку тягті. Гордіня князь не послúхавъ розбишáцької, хлопської, мовлявъ, ради; посланцівъ Хмельницького на гóстрі пáлі понабивавъ. Закипiвъ же тоді на ёго Хмельницький! Зáразъ посилáе на Волинь Кривонóса чи Перебийноса Вишневецького дóбра плiндрувати. Перейшóвъ князь Ерёма Дніпро, чýе, що вже Кривонісъ ёго зámки по Волині руйнує, ёго фольвárки пáлить, ёго скарби жакúе, зiбравъ кругъ себе шляхту, що полóхаючись горнулася до ёго зъ усіхъ бóківъ, кiнувся свої дóбра обороняти. Посилáе въ свій гóродъ въ Немiрiвъ за живністю, а ёму підданi згóрда одмóвли: »Немá вже тутъ Лядського дúху, не знаемо ми нiякого пáна Вишневецького;

теперъ у насъ інший панъ, Хмельницький.« Якъ огонь розпалівся Вишневецькій, наперъ усіма потугами своїми на Немірівъ; не зупинили ёго паркани, увалівсь у місто, почавъ козаківъ и міщанъ у пень рубати. Козакі жъ білись до загину, міщане звонтпили, покидали сокіри, самопали й шаблюки, ощадку собі просіли. Тоді вже Вишневецький почавъ Немірівцівъ карати: ко-мұ виривавъ очи, когó распинавъ, когó пополамъ розрубувавъ, когó набивавъ на палі, обливавъ кипячёмъ, здиравъ шкуру, четвертувавъ, а самъ прикрикувавъ: »Мучте їхъ такъ, щобъ дошкूलити, щобъ почули, що вмірають!« Зігнавъ сёрце Вишневецький на Немірівцяхъ, набравъ харчей и живности, потягъ протівъ Кривонóса. Немірівські мұки наново козаківъ у сёрце вразили и до но́вої війни запалили. Ужé Кривонісь опанувавъ Полóвне, кривке оборонне місто, куді збіглись пополохані паві й Жиді звідъсюди. Саміхъ Жидівъ вінъ більшъ десятка тисячъ вигубивъ, а шляхти вимордувавъ безличъ. Війшовъ вінъ Вишневецькому на-зустрічъ, білись вони до́вго, ганяли вони одінъ за однимъ одъ Константинова до Бára, одъ Бára до Ка́мянця, одъ Ка́мянця Подільського до Збарáжа. До Кривонóса козакі-гайдамаки горну́лись и міщане ёму помагали, а князя Вишневецького шляхта підпірала. Не одінъ же Кривонóсь водівъ козацкі загони: бу́ло багáто жор-

стóквхъ ватажківъ у ту руїну: розгулялось козацтво, якъ море, — не мечёмъ було ёго зупиняти.

XXX.

Тимъ часомъ корóнне військо збиралось підъ Плявою. Піднялась бо вже на війну й та шляхта, що по своїхъ двóрахъ сиділа. Вивезла въ поле кóвані вози́ скарбни́ зъ дорогою одéжею, зъ винами, меда́ми й лагомінками, вівела дорогі ко́ні підъ золотими рядами, сама́ въ са́еті, въ карма́зинъ, у сріблó та въ зóлото повпряжувалась. Пиха́ була́ въ обóзі несказáнна. Ще не пробували́ сі пані́ козацької́ си́ли, ще не за вели́ку річъ її вважа́ли, ще про бѣнкети́ та про па́нські́ ўчти найбільшъ проміжъ се́бе клопотáлися. Підъ шовковими́ намета́ми на сріблі́ та на зóлоті пані́ іли, óдинъ перéдъ одні́мъ обіда́ми пишáючись; на пухóвихъ пері́нахъ, підъ оксамі́томъ та отла́сомъ спáли; музи́ки імъ при ўчтахъ по-Німе́цькій ви́игравáли, за вивáтами о́гні поті́шні горі́ли. Сто́тисятъ возівъ, наладóванихъ сріблóмъ, зóлотомъ, парча́ми, оксамі́тами, карма́зиннами́ та са́етами, винами́ та меда́ми, бакáліями́ та цу́крами, підъ Плявою́ въ обóзі сто́яло. Не на війну́ мовъ, на весі́лля пані́ ви́їхали, и вже, попівши́сь, Бо́га благáли,

щобъ не помагавъ ні козакамъ, ні панамъ, а тільки зъ неба дивівся, якъ вони зъ ледачимъ тимъ мужицтвомъ, съ козакамъ, розправлятьця! Інші жъ передъ Богомъ сілою своєю хвалятьця, а інші вже за воєнні лупи Татарські змагаютьця, якъ-то вони въ Татаръ рабунки пооднімають и якъ мають іми дуванитись. А козаки тимъ часомъ сунуть зъ України повагомъ, свої загони докуп скликаючи, и вже до ста тисячъ сіла їхъ віросла. Притягъ Хмельницький підъ Пиляву. Почали козаки коронне військо тяжко спірати, а тутъ и Орда зъ Криму підоспіла. Падає шляхта трупомъ, що ні зотнетьця съ козаками. Не помагають шляхті ані лямпартові дорогі шкури, що за плечіма по вітру мають, ні блискучі позлотісті шпідари, ні чуби зъ струсихъ пір, ні роззявлені вовчі и левіні щелепи понадъ шляхетськими головами. Що тоді діяти? Стали панята потаємне одъ війська раду радити, щобъ уже всю звєрхність князю Вишневецькому оддати, а самимъ изъ обóзу вимкнутись и вози свої потай війська виводити. Якъ же дочулось військо про панську нараду, почало вóтпити її тривóжитись, пішли дє-які корогви втекомъ, за ними її інші сунулись. А Хмельницький тутъ наперъ усіма потугами, кинулось усє військо безъ очей утікати. Ще жъ трóхи здєржувавъ військове безладдя князь Вишневецький, атó бъ пішли козаки зъ разу по

паняхъ по́топтомъ. Тутъ-то почали панята й княжата своїхъ возівъ зъ дорогими риштунками й лагомінками одбігати, и що мали зоряве небо плечима підперти, то теперъ одні въ Варшаві, другі въ Кракові поза Віслою ледві змогли здихатись, на добрихъ коняхъ утікаючи. Которі жъ Ляхи въ-ростичь порозбігались, а которі гуртомъ великимъ на Костянтинівъ утікали; а тутъ підъ тимъ натовпомъ мість черезъ річку Случъ завалився, и переправу Ляхи втратили. Тоді-то вже Орда значнихъ людей у полонь залюбки брала, а дрібноту панівъ безъ жалю стинала, бо не хотіла вже, йдучи на поворотмя до Криму, ясиромъ обтяжатися. А козаки здобичь велику підъ Плявою и підъ Костянтиновимъ захопили, въ кармазинъ усю свою голоту вже поодягали, що де козацтво долиною проходило, то зъ горі маками красними людямъ здавалося. Потягъ Хмельницький тоді вже безпечно зъ Ордою просто до Львова, всі городи й замки панські пустощачи; тільки городъ Львівъ великий окупъ за себе давъ Орді и Хмельницькому, и того города не пустощено. А одъ Львова потягъ Хмельницький зо всіма потугами підъ городъ Замостя. Оборонялось Замостя зъ свого високого замку міцно. Держали ёго козаки въ обложенню, а тимъ часомъ, вкупі зъ Ордою, по саму Віслу городи й села пустощили. Ще жъ и на Волині значні городи успротивъ нихъ не встояли. Острогъ великий,

Засла́въя, Лу́цьке, Владі́меръ, Кóбринъ, — ажъ по
Брѣ́стя Лито́вське, все те руїно́вано й пліндрóвано.
Не то Жидівъ губі́ли й шля́хту, та й посполі́тимъ
лю́дямъ бу́ла та́я жъ погі́бель. Бага́то Орда́ п въ не-
во́лю позайма́ла, а найбі́льшъ реме́сниківъ молоді́хъ,
що, По́льскимъ зви́чаємъ, го́лови собі го́лили, чу-
прі́ну пове́рхъ голо́ві пуска́ючп. Ті́льки прѣ́дсю
Русь по тихъ городáхъ позоста́вляли, п котóрого
Ляхá міжъ се́бе Русі́ни бу́ло закрі́ють, то й той
живій оста́ввся. А що костѣ́ли Рі́мські, то скрі́зь
козакі́ пусто́шили, не зоста́вляючи ні о́дного ці-
лого; склепі́ съ тру́помъ одко́пували, ме́ртвихъ
пзъ домові́нъ викида́ли, обдира́ли, п бу́ли такі
запéклі міжъ коза́цтвомъ лю́де, що въ тій одéжі
зъ ме́ртвихъ хóдили. П чині́лось те спустóшення
скрі́зь по тихъ зéмляхъ, почáвши одъ Петрівки
та ажъ до Пилі́півки: все то Хмельні́цький сто-
я́въ підъ Замо́стямъ. А тимъ ча́сомъ коро́ля въ
По́льщі не бу́ло, бо вмеръ коро́ль Владисла́въ
Четве́ртий ще въ Корсунці́ну, п оце́ все пані́
не зна́ли, когó коро́лемъ настано́вити; да́лі наду́-
мались, пора́дились вели́кою ра́дою п Яна Казі́-
мі́ра коро́лемъ настано́вили. Настано́вляють пані́
коро́ля, а лю́де вже пророку́ють, що се оста́нній
коро́ль у По́льщі бу́де: та́къ-то почу́ла По́льща
сі́лу коза́цьку вже й по́слі Пиля́вець; такі́ми-то
уже мамі́ями, невистю́хами, легкоду́хами сво́ю
блвску́чу шля́хту вважа́ла; та́къ-то вбо́га сі́ро́ма,

піднявшись однимъ дѣхомъ, страшѣннимъ людомъ їмъ здалася. Засилає Король Янъ Казиміръ до Хмельницького листи и въ листахъ, усовіщуючи єго, благає, щобъ уже панства бильшъ не пустощивъ, а вінъ вже обіцяє козакамъ давні права и привилеї ствердити. Послухавъ короля Хмельницький и на зимівку на Україну вернувся.

XXXI.

А на Україні тимъ часомъ лихо діялось. Саранá въ-літку хлїбъ и трави повнидала; а зима настала велика, морози страшѣнні, — нічимъ статку кормити, та й людамъ гараздъ нічимъ харчуватися. Козакі здобичъ своєю Московськимъ крамарямъ за безцінь избували та про хлїбъ насущний дбали. Саранá жъ, якъ ниви и всяке зело пустощила, такъ на Україні й зазимувала, и вже люде тривожились, що зъ її икри друга саранá на весну вродитця, и який тоді голодъ настане. Тутъ же убогий сільскій людъ побиваетця, а тутъ козацтво до Переяслава на велику раду панськими кіньми здобичними, у золотихъ рядахъ, ідуть, и що до війни у сіромязі ходили, то вже теперъ въ саєтахъ та въ шапкахъ соболєвихъ та въ бобрєвихъ кирєяхъ и кунтушахъ до гетьмана Хмельницького збираютьця. И де по заставахъ Жидъ

міто одбіравъ та дорогú горілку по кóрчмахъ продававъ, тамъ уже теперъ вільні шинкарі шинкують и тимъ пишнимъ проїжжачимъ за Жидівські талярі догожають. И де кляштори та костели високо хрестами посвічували, тамъ уже міжъ снігами руїни їхъ закурені, криваві чорніють и кістки Езуїтські понадъ руїнами на веревкахъ колишутця. Збіраютьця на велику раду після Різдвянихъ святъ козакі, ідуть на ту раду й послі одъ короля: князь Четвертінський и панъ Кисіль Адамъ, воівода Київський. Везуть вони Хмельницькому одъ короля привилей на вільності козацькі, и булаву гетьманську, и бунчукъ, и короговъ, и бубни — всі знаки військові, въ подарунокъ, абі тую війну упокоїти. Не самі жъ вони ідуть, везуть зъ собою кúпу не малу слугъ збройнихъ, бо въ ту годину панському поїзду було не безпечно на Україні. Обідва були пані віри благочестивої, протівъ церкóвъ шанкі скидали и хресті на себе по-нашому покладали, а про-те селяне кругомъ нихъ мовъ óси ростривóжені вьютця, у вічи зъ нихъ глузують и лайкою лають. То мусили послове королівські до Хмельницького впередъ послати и козацькою кінною сторожею себе убезпечати. А въ Хмельницького уже повень двіръ гостей зъ усіхъ земель назїздилося. По усіхъ земляхъ слава козацька и Хмельницького пійшла, и вже оце султанъ Ту-

рецький присла́въ послá, до згоди зъ собо́ю козаківъ на Ляхівъ заохочуючи и подару́нки ёму надсила́ючи, а тутъ, зъ Молда́вщини й Воло́щини господарі свої послі́ зъ гості́нцями поприсила́ли; за ними й Семигра́дський князь Рокочий сво́го послá присла́въ; ажъ ось и зъ Мо́скви ідуть послі́ одъ царя́ Моско́вського Олексі́я Миха́йловича, зъ собо́лями и ласка́вими царські́ми слова́ми, що коли́, ка́же, ви, козакі́, спра́вді за віру вою́ете, то неха́й вамъ Богъ помага́е, коли́ жъ за обі́ду сво́ю, ра́ди здобичи, річъ посполі́ту По́льску руйну́ете, то лу́чше ту́ю війну́ занеха́йте и коро́леві вже підкльо́нітеся. (Се жъ вони́ прилю́дне такі́ речі́ вимовля́ють, а на самоті́ні съ Хмельні́цькимъ по Дніпро́ собі Україну одъ Ляхівъ увірва́ти заміря́ютця, щобъ у Дніпро́ гряни́цею сво́єю вперти́сь). Контенту́е Хмельні́цький своїхъ госте́й въ Перея́славі, ажъ и коро́лівські́ послóве до ёго прибува́ють.

XXXII.

Вита́ють послóве Хмельні́цького посере́дъ старшині́ коза́цької коро́лівськимъ сло́вомъ ласка́вимъ. »Коро́ль, якъ коро́ль«, козакі́ імъ зъ бо́ку одрі́зали, »та ви, королеве́нята, багáто лі́ха нако́или.« — Пода́ють послóве коро́лівські́ корого́въ, бунчу́къ

и інші клейноди. »На що ви намъ сі цяцькі попривозили?« козаки їмъ одказують. »Знаємо ми васъ: хочете зновъ насъ у неволю приборкати! Ні, вже теперъ насъ не зануздаєте! Не словами, а шаблею, коли хочете, розправимось. Нехай вамъ ваша Польша буде, а Україна нехай намъ, козакамъ, застається.« — Уже послове лестивими словами Хмельницького вмовляють, щобъ вінъ козацькими правами вконтентувався, и козаківъ, скільки йому треба, у реєстеръ повписувавъ, а панівъ повпускавъ до їхъ державъ и селянъ до послухання змусивъ; а Хмельницький ні те, ні се посламъ одвітує, обідати просить, а за обідомъ, попівшись, старшина козацька грізно на нихъ вигукує. Уже й другий день послі въ Переяславі гостіють, а Хмельницький нічого їмъ певного не говорить. »Нічого съ ти комісії не буде«, впівшись гукіає. »Війна зновъ мусить буди, отъ що! Віверну я васъ усіхъ, Ляхівъ, догорі ногами, потопчю васъ, та й оддамъ Турецькому цареві въ неволю! Король у мене королемъ буде; нехай васъ, дуківъ та князівъ, по своїй волі стинає. Провиноватився князь — зотні йому голову; козакъ провинуватився — зотні голову й козакові: ото буде правда!« — Послове зновъ почали вмовляти, щобъ козаки поспільство покинули, а самі собі козакували, а сільска чернь нехай би панівъ слухала и хліба панству робила. »Шкода говорити!« одві-

тува́въ Хмельни́цький. »Доказа́въ я вамъ те, чо́го ї не дума́въ, дока́жу жъ тепе́рь те, що́ задума́въ. Ви́бью зъ нево́лі Ля́дської уве́сь Ру́ський наро́дъ. Спе́ршу я воюва́въ за свою́ шко́ду та за кривду, а тепе́рь воюва́тиму за віру на́шу правосла́вну. Допомо́же ми́ні уся́ чернь по Лю́блннъ и по Кра́ківъ. Я одъ не́ї не одступлю́, бо, завлада́вши не́ю, ви ї на козакі́въ уда́рите. Ні, не зоста́нетця ні одно́го кня́зя, ні шля́хтича на Вкраї́ні, а ко́торий хо́че зъ на́ми козака́ми хлі́бъ їсти, нехай́ війську Запорозько́му слухня́ний бу́де. Уже́ я ї полкі́ обісла́въ, щобъ ко́ні корми́ли и въ доро́гу гото́ві були́, безъ возі́въ, безъ гарма́тъ: все те въ Ляхі́въ познахо́димо. Не візьму́ ї самъ ні о́дної коля́си, тільки́ юкі́ та сакві́.« — Вже́ посло́ве зъ дру́гихъ зе́мель, надивува́вшись, порозьїзди́лися, за гості́нці гості́нцями здоби́чними Хмельни́цький їхъ подя́кувавъ и съ Перея́слава ви́проводивъ, а По́льські посло́ве нічо́го ще не здобу́лися. Хмельни́цький їхъ и на о́чи переста́въ до се́бе пуска́ти.

XXXIII.

Бувъ міжъ коза́цькою старши́ною піса́ремъ ге́неральнимъ Ива́нъ Виго́вський. Їго́ Хмельни́цький ще на Жо́втій Во́ді у поло́нь узя́въ, та, вбача́ючи, що вінъ панъ віри на́шої и козака́мъ розу́м-

ну дає раду, писаремъ ёго генеральнимъ настановивъ и ради ёго у всякому ділі питався. Сёго Вигóвського послóве Пóльскі вблагали и черезъ ёго вже й Хмельницького трóхи вгамували. Переставъ Хмельницький на нихъ гримати и списавъ на папері, чого козакі одъ короля бажáють. Бажа́ли козакі: щóбъ уніі на Вкраїні и сліду не зосталося; щóбъ у сенáті зáразъ за прімасомъ Пóльскимъ, чи то найстáршимъ сенатóромъ, архибіскупомъ, Кіївський митрополіть сидівъ, щóбъ на Вкраїні воевóди, каштеляне и всякі урядники не зъ Ляхівъ, а зъ тубóльцівъ булі; щóбъ військо Запорóзьке на Вкраїні въ давніхъ правахъ своїхъ пробувало; щóбъ гетьманъ козацький тільки зъ самимъ королёмъ стосúнки мавъ; щóбъ Жидові й дúху на Вкраїні не пахло; щóбъ Ерема Вишневецький військомъ корóннымъ не орудувавъ. Отъ и все: про міщанъ и поспільство не написавъ Хмельницький нічóго, козаківъ самихъ тільки забезпечивъ. Отже й на те послóве плечіма здвигали, не знаючи, щó ёму казати; бо якъ посадити митрополита кóло прімаса въ сенáті, коли вони Ляхі віру Грєцьку máло не за погáнство вважа́ли? Якъ унію згладити, коли вони унією думали Русинівъ до свого люду Пóльского на-віки прихиліти? Якъ війську Запорóзькому старé право на що-хотя верну́ти, коли вони козака́ми, що підданіми, орудувати звикли? »Напиши́ жъ, па-

не гетьмане», кажуть послове, »скільки того війська въ реєстрі буде?« — »На що ёго писати?« Хмельницький одвітує: »скільки схочу, стільки п напишу.« — »Одпусті жъ, вельможний гетьмане, нашихъ панівъ, що въ полонъ козакі побрали.« — »Шкода говорити! То річъ завоєвана. Нехай король про те й не думає. Тоді їхъ пущу, коли жадної заціпки зъ Литви и відъ Ляхівъ не буде. Теперъ про миръ нічого ще говорити: полкі моі не позбірались, та й голоднеча скрізь по Україні. Подождіть до Зеленихъ Святъ, щобъ було де козакамъ коні пасти. Тоді й про миръ порадимось. Безъ козацької ради я миру съ королёмъ постановити не важуся. А поки що, нехай Литовське и коронне військо черезъ Горинь и Припеть не переходить, а на Подоллі — по сей бікъ Каменця. Та глядіть, панове Ляхі, щиримъ серцемъ пункти моі ствержайте, бо якъ будете зъ нами лукавнувати, тоді війна вамъ інші пункти напише.« — Съ тимъ и поїхали комисари.

XXXIV.

Загомніли пані Ляхі на своїмъ сеймѹ грізно, почувши про Хмельницького пункти. Ще їхъ гордіня не смирилася; ще вони сподівалися на Україні панувати по-давньому. Мало було зъ нихъ се-

лянами и міщанами орудувати. Вони хотіли козаків невеликий реєстръ написати, та й тихъ коронному гетьманові підклонити. Поступила шляхта королю зёмської казни на тридцять тисячъ війська, а коли що, то дала ёму право и посполите рушення огласити. Се вже такé було рушення, що мусивъ усякий шляхтичъ, хто ссяде на коня, у військо виїздити. Тільки жъ пані Хмельницькому свого умислу не показували, и воівода Кисіль ласкавими листами ёго гамувавъ, щобъ не зразу кинувся Хмельницький на Ляхівъ, такъ якъ хвалівся, безъ возівъ и гарматъ, зъ однимъ комонникомъ. А Хмельницький собі Ляхівъ миромъ манивъ, а тимъ часомъ на весну новий похідъ обраховувавъ. Не всі жъ козаки всиділи до Зеленихъ Святъ смірно. Вже на початку марта, коло Острога, коло Заславья, коло Костянтинова, Бара и на Поліссі почали гайдамацькі загони грасувати, шляхту и Жидову викоренювати. А Ляхи собі черезъ граніцю у Волинь и на Полісся переходили и зъ гайдамаками криваві игри грали. За військовими кўпами наїхали съ Польщи й державці, що були въ Польщу позабігали, и що въ мужиківъ своїхъ знаходили, чи скотину, чи хлібъ, чи якé добро, все те жакували и въ Польщу одпроважували. Тимъ-то, хто сидівъ смірно, то вже теперъ хату и сёмью кїдавъ, до козацтва встрявавъ и зъ козаками-гайдамаками на

Ляхівъ підіймався. А на Вкраїні гетьманъ Хмельницький не про миръ зъ Ляхами дбає, вінъ універсали, по всіхъ городáхъ осаулами своїми шле, вінъ хана Крїмського зъ Ордою на Ляхівъ запрошує. Не орали люде по весні поля, покидали господарство, збиралася до Хмельницького пті въ Польщу на поживу. Усе що живо, тоді въ козацтво піднялося. Залéдвє й знайшовсь би такий чоловікъ у якому селі, щобъ або самъ у військо не пішовъ, або сїна не вірядивъ; коли жъ не здужавъ самъ, а сїна не було, то наймита на війну споряжавъ. А інші, скілько їхъ ні було, всі йшли зъ двора, тільки одного на доглядъ зоставляли. Бо торікъ люде шарпаніною шляхетськихъ и Жидівськихъ добрь збагатїлися и зову на велику здобичъ квапились. Де въ городáхъ и права Магдебурські були, то й присягли бурмістрове и райці и лавники свої уряди покидали и, занедбавши свою статечність, бороди голїли и до козацького війська йшли.

XXXV.

Оце жъ Хмельницький, скупивши свої полки зъ Ордою, на печатку Петрівки 1649 року, потягъ просто на Межибоже, де Ляхи козаківъ-гайдамакъ обгорнули. Почувши жовнірове, що йдуть

великі потуги козацькі, покинули козаківъ-гайдамакъ облягати и до Збарáжа втекомъ уступили. Тамъ бо стоявъ обóзомъ князь Вишневецький. Туді й інші полкі корóнні тягнули. Туді притягъ зо всіма потугами своїми и Хмельницькій и тісно облігъ кругомъ корóнне військо. Обсіпались пані Ляхі висóкимъ вáломъ, спинили силу Хмельницького гарматами. Почавъ Хмельницький на Ляхівъ бити. Впередъ козаківъ поперъвінь густими лáвами шляхту в'язнівъ, що козаки й Татаре у полонь похватали, рúки їмъ назадъ поскрúчувавши, до довгихъ жéртокъ повв'язувавши, а на шию тóрби съ піскóмъ повішавши. За того захисту козаки гúсто зъ самопáлівъ віяли и Ляхівъ якъ серпóмъ підтинáli. Трудно було Ляхамъ ширóкі шанці боронити, багато їхъ трупомъ по валахъ пáло, багато й живцемъ у рúки козакамъ досталося. А тутъ ужé й коней нічимъ у обóзі гараздъ кормити. Вони вночі ўжші окóпи собі поробили и въ ті окóпи повхóдили, а залишніхъ коней за валъ самі по вигóнили. Посúнулись до Ляхівъ козаки бліжче, насіпали кругъ окóпівъ свої вже шанці, почали Ляхамъ гармáтнимъ бóемъ докучати. Дóвго бились Ляхі, козаківъ одъ окóпівъ одганяючи, ажъ ужé й самимъ харчйтись вичимъ, и вже помэншала їхъ сила, ужé й дрúгихъ окóпівъ гараздъ нікому боронити. Ще бліжче Ляхі до Збарáжу,

до замку посунулися, ще у́жчимъ вало́мъ обсі-
палися, ще їхъ тіснійше козаки́ своїми шанцями
навкругі́ обложіли. Вже въ Польському об́озі го-
лодь вели́кий, вже і́дять пані́ коніну, вже й ко-
ше́чимъ и соба́чимъ мя́сомъ не гиду́ють, вже й
мише́й ва́рють и зе́млю спе́клу зъ голо́ду куса́-
ють. А козаки́ навкругі́ око́пу на ко́няхъ виграва́-
ють и ще бі́льше своїми дорекáннями завдаю́ть Ля-
ха́мъ жа́лю: »Ото́ вамъ, Ляхі́, ро́гове, очко́ве; ото́
вамъ оре́нди, ставщи́зни, па́нщини, пересуди́ й су-
хоме́льщини! Го́ді вамъ по ша́нцяхъ ла́зити, дорогі́
ку́нтуші́ нівечити; і́діть у́же въ ясиръ до Криму́.—
А що, Ляхі́, ба́чше, якъ га́рно вамъ козаки́ въ
ду́дку зайгра́ли?« — Прийшла́ Ляха́мъ біда́ оста́тня:
у́же въ їхъ нема́ й поро́ху, у́же въ їхъ нема́ й
си́ли одбива́тися. Ті́льки оди́нь князь Вишневе́ць-
кий Ере́ма ду́хомъ не вонтпить, до́бре зъ коза-
ка́ми бѣ́етця, Ляхі́въ ско́рою підмо́гою королі́всь-
кою обнадѣ́жуе и самъ ко́ніною й миша́тиною
харчу́етця. На ёго дівлячнесь, и і́нші панове́
оста́тніми си́лами одъ коза́цтва одбива́ютця. А ко-
заки́ свої ша́нці, мовъ ті́ го́ри, надъ їхъ ша́нцями
повисипа́ли и вже довже́нними котви́цями тяга́ли
зъ їхъ об́озу возі́, або́ й самі́хъ люде́й чіпля́ли.
Сякь-такъ Ляхі́ одбива́лися, сякь-такъ одъ коза-
ківъ одсі́жувались, ма́ючи надію, що коро́ль у́же
отъ-о́тъ зъ нові́ми поту́гами на о́дсічъ притя́гне.
А козаки́ зъ нихъ глузува́ли: »Ко́лі ви, панове́,

чиншъ на Вкраїні одбіратимите? Отъ ужé рікъ томú есть, якъ ми вамъ нічоґісінько не платїли. А мóже чи не загадаєте якої пánщини? Отъ и зъ бїдла й дóсі десятини не брали; кóні ржуть и бїдло пошаліло, на ярмарокъ хóче.»

XXXVI.

А корóль давнó вже огласївъ посполїте рущення и наджидáвъ тїльки, пóки до ёго шлѣхта зъ своїми слўгами и харчóвими возáми стѣгнетця. Колибъ ще съ тїждень опізнївся, гóлими бъ рука́ми козакї Ляхівъ підъ Збарáжемъ побрали. Рўшпвъ корóль съ потўгами на óдсічъ своёмú війську, а Хмельнїцький, не допускаючи ёго до Збарáжа, скóчивъ ёмú на-зўстрічъ съ комóнникомъ и съ хáномъ, и спїткалися підъ Збóровимъ. Бїлися дóвго, багáто й тамъ Ляхівъ вїлягло и вже самóму королéві мáло не прийшло́сь у невóлю впа́сти; тоді вже гóді супречáтися, почáвъ и съ хáномъ и съ Хмельнїцькимъ трактува́ти. Хáну корóль щорóчне велїкі грóші поступи́вся платїти, а Хмельнїцькому и козакáмъ права́ и вїльностї ствердївъ и сóрокъ тїсячъ козаківъ у реестеръ написáти згодївся. Сé-то значить, що найзаможнїйші лю́де козакáми зостáнутця, а голóта пánщину держáвцямъ Українськимъ робїтиме. Хмельнїць-

кий собі на булаву Чигиринъ городъ віговоривъ, щобъ уже то ёго держава була. Де житимуть козаки, по тихъ містахъ коронне військо постоемъ не стоятиме. Уніі вже більшъ не буде, и поцямъ парафіі, а ченцямъ землі монастирські вернутця. Самі тільки дворяне зъ Української Русі віри Грєцької на всякій урядъ по воеводствахъ Київському, Брацлавському и Чернігівському постановлятимутця, а Ляхі въ ті уряди не втручатимутця. Про міщанъ и поспільство въ Зборівськихъ пунктахъ козаки не згадали, тільки самихъ себе та свого гетьмана, попівъ, ченцівъ та дворянъ забезпечили. Такъ-то додержавъ Хмельницький свого слова Переяславського, що одъ селянъ не одступить и всю землю Руську зпідъ Ляхівъ визволить. Татаре, вертаючись зъ грошіма королівськими одъ Зборова, витали тихъ, що сиділи въ тяжкому обложенню підъ Збаражемъ: »Радуйтеся, панове! король вашъ съ ханомъ побратався; селяне будуть зновъ вашими підданми, опрічъ тихъ, що Хмельницький до себе въ реєстеръ запише.« — Не весела чутка розійшлась по Україні: зновъ державці зъ орандарями найдуть и за своє людямъ оддячуватимуть; зновъ жовніре по Україні постануть и селянина руйнуватимуть. А тутъ Орда, вертаючись у Кримъ, жартомъ людей у полонъ займала, до жертокъ низками привязувала и передъ себе сотні в тисячі гнала. А тутъ и

гайдамаки своевольці, раздродившись на Ляхахъ, вже й своїхъ, идучи на-поворітмя, не жалували и по-Татарській людське добро жакували.

XXXVII.

А Хмельницького зъ старшиною тимъ часомъ пови й значні люде по всіхъ селахъ и городяхъ витають. Вернувся Хмельницький до свого Чигрина на спочинокъ. Кругомъ ёго пиха та роскоши, бо надбавъ собі зъ старшиною здобичи річъ несказанну. А по Україні скрізь голоднеча. Хліба й сіна нема — сарана поїла, а гайдамаки на війні мало здобулися, бо вже торікъ багато земель попустошили. Тоді жъ Пилявська незрахована здобичъ військову чернь збагатила, — здобичне добро Московськимъ та Турецькимъ крамарямъ позбували и сім'ї свої харчили; а теперъ підъ Збаражемъ пані въ рўки козакамъ не далися, а підъ Зборівимъ король одъ Татаръ даниною, а одъ Хмельницького договірними пунктами одкупився. Вернулись до домівокъ съ порожніми кишеними й саквами. Ще жъ треба було Хмельницькому и Орду подарункомъ за підмогу вконтентувати. Поступивъ їмъ своєї казни п'ятсотъ-тисячъ талярівъ, — Орда не вдовольнилася; мусивъ гетьманъ на ввесь народъ поплатку накінути, аби вже тихъ гостей

до Криму вівпровадити. Страшенна дорожвѣта по
Вкраїні постала; за шматокъ хлїба убогі люде на
багатихъ робїли. Підъ сей-то часъ почали ко-
закї свої реєстри писати; хто бувъ замóжний, то-
гó до себе прїмали, хто нетяга, того минали.
Заклекотїли всюди чварп за те реєструваннѣ: не
хотїли люде, покїнувши вїйськову шаблюку, до
пánщини вертáтися. Мусивъ Хмельнїцький своїми
козакáми такїхъ гамувати и до послухáння наги-
нати. Когó минула кúля на воєннихъ потребахъ,
томú дома козакї гóлову стинали. Панї жъ не
вáжились ище на Вкраїну вертáтися: ждали,
пóки скінчять козакї своє реєструваннѣ. А коза-
кї пánські сѣла підъ полкї скрїзь позаймали;
старшина рангóвї зѣмлі собї зъ нихъ поробїла;
гетьманъ щó де знайшовъ по пánськихъ госпо-
дáрствахъ, чи табунї, чи скотъ, чи яку рухóмїсть,
усѣ до себе згóртувавъ. Вже Вишневецина понадъ
Днїпрóмъ поужшала, и въ Конецьпóльського и въ їн-
шихъ багато дѣржавъ козакї собї позабїрали. Бо
все то, молвявъ Хмельнїцький, булó корóнне, все то
панї въ королївъ повимагáми и козакївъ изъ тихъ
зѣмель повиругóвували; тепѣрь нáша годїна свогó
пáва на Вкраїні доказати. — Наступївъ 1650
рїкъ; посунули панї съ Пóльци до домївокъ, по-
чали свої дóбра осягáти, почали людѣй на робó-
ту кликати; а люде вже до козáцтва понавикали
и вже шаблюю по-шляхѣтській поблїскували. Під-

нялись криваві бучи скрізь по Україні; кинулось панство наповорітмя втікати, багато й головами понакладало. Інші пані зъ грошовимъ людомъ до своїхъ маєтківъ вертались и своїхъ підданихъ уступнимъ бóемъ завоєвували, інші умову съ підданими чинили и сякъ-такъ по своїхъ дідизнахъ осідалися; а по дрúгихъ сéлахъ Хмельницький своїми козаками люде́й кара́въ, гамува́въ и до підданства нахиля́въ. То втиха́ла, то бунтува́лась Україна. Козаківъ надъ со́рокъ-тісячъ у реестеръ повписувано. Що коза́къ, то й двіръ, а до коза́чого двору ще й підпомо́шники коза́чі съ підданства визволя́лися. До то́го жъ гетьма́нъ два́дцять-тісячъ запасни́хъ козаківъ у реестеръ написавъ. Всі́хъ люде́й до трохъ-сотъ-тісячъ у коза́цтві зоставало́ся, а все наро́дъ рееструва́ннямъ не дово́лнївся: у вся́кого бо на поча́тку во́йни бу́ла на умі во́ля, а не підданство. По всій Україні бунти́ чини́лись, на Хмельницького люде́ нарі́кали и но́вої во́йни жада́ли. Полко́вникъ Брацла́вський Неча́й гаря́чимъ се́рцемъ за люде́й посполітихъ уступі́вся и Ляхівъ си́лу ви́губивъ. За се́-то люде́ ёго всла́вили, про ёго пі́сні посклада́ли, та й до́сі не перестаю́ть виспівувати. Вбача́въ и самъ Хмельницький, що безъ во́йни не обійдетця, бо пані́ Ляхи́ Зборо́вськими пун́ктами тежъ не дово́лнїлися и на коро́ля се́ймомъ грімали, що попусті́въ коза́камъ на Україні панува́ти. Наста́ло

літо; візволивсь коронний гетьманъ Потóцький съ Татáрської нево́лі и зара́зъ почавъ військо до Ка́менця Подільского стяга́ти. Тоді жовніре кúпами черéзъ гряницю на Вкраїну виривáлися, люде́й рабува́ли й мордува́ли. Гу́сто вже лила́ся кровъ и безъ війни спільне́ї; спільня війна́ надближа́лася.

XXXVIII.

Хмельницький тимъ часомъ задума́въ сина свого Тимóша жени́ти и до Молда́вського господаря́ сваті́ засила́е. А Молда́вський господа́рь Тимоша́ Хмельни́ченка за нестатéчного собі зя́тя вважа́е и старі́мъ Хмельни́цькимъ горду́е. Тоді́ Хмельни́цький взя́въ зъ собо́ю Ордú Татáрську, та й почавъ, якъ співа́ють кобзари́, зе́млю Молда́вську кінськими копита́ми орати́, кро́взю полива́ти. Козакі́ ча́тами своїми всю Молда́вщину звоюва́ли, въ ніве́ць по самі́ гóри оберну́ли и Ясси, столéчне місто, спали́ли. Му́сивъ господа́рь Татарвú грішми вгамува́ти, а за Тимоша́ Хмельни́ченка дочку́ вірядити. Піджи́ли до́бре козакі́ въ Во́лщині, вéсело на Вкраїну верта́лися, кобзари́ їхъ піснями вихвала́ли. »Въ той часъ була́ честь и сла́ва, військова́я справа́, сама́ се́бе на сміхъ не дава́ла, непри́ятеля підъ но́ги топта́ла.« — Не дава́ла се́бе на́-сміхъ коза́цька грома́да, та подала́ вона́ на́-

сміхъ своє поспільство, що вкूपі зъ нею козакувало, вкूपі й панівъ підъ Збарáжемъ у тисно́му обложéнню го́лодомъ морило. »Тепéрь вамъ льгóта«, говорили тоді пані, переки́дуючись слова́ми черéзъ ша́нці, »а отъ, незаба́ромъ бúdeте ви вь насъ на па́нщині грéблю черезъ Дніпро́ гати́ти; а чиншъ зберé зъ васъ Литóвське військo, якъ прійде на Вкраїну зімува́ти; а десяти́ну візьму́ть Тата́ре, якъ пожену́ть ва́шихъ жіно́къ и дочо́къ до Криму.« — Отъ же й ста́лося, що самъ Хмельни́цький го́лови люда́мъ стина́въ, до підданства зму́шуючи; а коро́нне військo вже по Поді́лю грасу́е; а Тата́ре не одно́ село́ зайняли вь нево́лю, верта́ючись до Криму. Вступі́лись на́ши се́ляне за се́бе, приста́вши до козаківъ Левенци́въ, почали́ зъ ними на хи́же жовні́рство б́ити, ко́ней у їхъ займа́ти, запáси підкра́вшись одбива́ти. Засту́кавъ їхъ Потóцький, розб́ивъ ватажкá Мудре́нка, нахвата́въ полону́, пообрізува́въ носі́ и у́ха, ру́ки й но́ги на́вхрестъ поодру́бува́въ, а покалі́чивши роспусти́въ по Вкраїні. И вже калі́ки попріла́зили вь Чигирі́нъ; вже панъ гетьма́нъ, бенкету́ючи, вь сво́ему дво́рі зъ ними не розминéтця и на Ляхі́в люту́е, и до но́вої во́йни готу́етця. То́ було́ бунтовни́хъ піддани́хъ сме́ртю кара́е и универса́ли по Вкраїні поси́лае, щобъ лю́де панівъ слухали, а́то вже не ста́е й свагі́ кара́ти, бо всю́ди по се́лахъ бунти́ підня́лися, пані́ зъ сі́ль до По́ль-

щи почали втікати; и самъ воевода Кисіль зъ Кііва виїхавъ и на Волині въ своїй маєтності Гўщі до якогось часу ще держався. Розлилась изновъ воля по всій Україні; мусивъ и гетьманъ Хмельницький волі народній потурати.

XXXIX.

Посплав Богданъ Хмельницький послі свої, Маркевича, Гурського и Дорошенка, въ Варшаву на великий сеймъ; пише королю листъ, просячи, щобъ уже ні оди́нъ панъ, ні шляхтичъ на своїхъ земляхъ Українськихъ не мавъ надъ людьми волі; а хто съ панівъ хоче на Вкраїні проживати, такъ нехай підклонитця спільному праву Українському и козацького гетьмана послухає; щобъ уні не було вже більшъ ні на Вкраїні, ані въ якій землі Литовського князтва, а духовні Грецької віри щобъ нарівні зъ духовними Латинськими шанобу въ речі посполітій мали; щобъ ці пункти вкупі зъ Зборівськими найповажніші сенатори Польскі присягою ствердили, а на Вкраїну, під заруку, князя Вишневецького, Конецпольського, Любомірського и Калиновського жіти безъ сторожи прислали. Закипів же Варшавський сеймъ на такі пункти Хмельницького. Тяжко було панамъ и помислити, щобъ на Вкраїні

надъ своїми підданими во́лі не ма́ти и козацького гетьма́на, а не воіво́ди, слухати; а зруйнува́ти по всіхъ зе́мляхъ Литовського кня́зства унію, котору́ съ такою прислу́гою Рі́мському па́пі заложи́ли и підпіра́ли, те вони́ собі за всьогосві́тній со́ромъ уважа́ли; а ще підъ зару́ку дава́ти найповажні́йшихъ, найхоробрі́йшихъ пані́въ — се вже несказáнного гва́лту на се́ймі наробі́ло. То́ ще и сякъ и такъ про посполі́те руше́ння съ коро́лемъ трактува́ли, ато́ всі е́динимъ се́рцемъ ёго́ огласі́ли; го́ді помі́жъ се́бе и за гро́ши на військові́ речі́ змага́тися, го́ді за рейме́нтарську звє́рхність надъ військомъ супе́речити. За́разъ коро́ль доро́гу у́тварь изъ Кра́ківського за́мку напро́дажъ виво́зить; за́разъ панове́ де́ржавці свої́ срі́бла, золоті́ пояси́ ко́вані на готові́зну перево́дять, ні зе́мель, ні фольва́рківъ не жали́ють. Тоді́ са́ме въ Німе́цькихъ зе́мляхъ тридцяти́тня війна́ скінчи́лася, и ба́гато лю́ду во́енного грошо́вого безъ робо́ти зостава́лось. Вони́ тихъ Німе́цькихъ панці́рниківъ, поро́хомъ заку́ренихъ, до бо́ю зві́клихъ, рúчихъ, се́рцемъ запе́клихъ, на козакі́въ зата́гують. Вони́ й до па́пи Рі́мського и до це́заря Німе́цького за грі́шми поси́лають — козакі́въ все одно́ що неві́рнихъ воюва́ти, бо козакі́, мовля́въ, віру пра́ведну въ зе́мляхъ По́льськихъ руйну́ють, а нече́стя Гре́цьке підде́ржують.

За малимъ часомъ, готóві Ляхи до війни; самъ король у похóдъ съ посполитаками рушае.

XL.

Тимъ часомъ Хмельницький Богданъ листи по Вкраїні розсплае и ввесь нарóдъ зно́ву до воєнної компáнії закликае. О Покрові зъ Волóщини козаки поверну́ли, а зъ нóвого 1651 ро́ку Хмельницький уже зъ військомъ у Стави́щахъ сто́явъ, а де-які полки скрізь по-надъ Бóгомъ-ріко́ю по городáхъ роски́нувъ, хána Татáрського съ Криму до себе піджидáючи. По вéснi, по зелéній пáші, притя́гъ ханъ Крiмський зъ вели́кими потугами на Вкраїну. По самiй Львiвъ умóвився Хмельницький съ ханомъ, щобъ людéй Грецької віри у ясиръ Орда́ не хапáла. Які жъ були городи́ по дорóзi — Баръ, Старий и Нóвий Костянти́новъ, Межи́боже, Дрижи́пiль, Ска́ла, Дiнкове и багáто iншихъ, по всiхъ тiхъ городáхъ козаки и Татáре като́ликiвъ, унiтiвiвъ, чи, якъ то́ мовля́ли, недоля́шкiвъ, Жидову́ рiзали, жакува́ли и въ нево́лю бра́ли; що i мiщáне Грецької віри съ тихъ городiвъ розбiгáлися, за Днiпро́ втiка́ли, абó по iншихъ, козацькихъ городáхъ ховáлися. Вiзъ Хмельницький за своiмъ військомъ вели́кі запáси, по двi i по три бóчки сухарiвъ на десятокъ, та i приберега́въ на таке́ врэ́мя, якъ уже́ вiзвiдкиля бóде харчи́ добу́ти, а

поки що, козацтво загонами по городахъ и селахъ широко разліталося и живність війську добувало. У кожного полку по пять и по шість гарматъ було зъ собою, та въ самого гетьмана особе тридцять гарматъ; а полківъ усіхъ підъ рукою въ Хмельницького було сімнадцять, опрічъ трехъ полківъ, що поставивъ Хмельницький на Литовській грянці; и вже весь людъ бувъ оружвий, — все зъ луками, списами та пищалями; вже не було въ війську въ Хмельницького такихъ затязцівъ, що виходили на війну съ позасмалюваними коляками. Король же неборакъ съ посполітими рушеннямъ своїмъ стоявъ на Волині, підъ містечкомъ Берестечкомъ, надъ річкою Стіромъ. Туді й Хмельницький простувавъ съ Кримськимъ ханомъ. Було Ляхівъ у війську тисячъ исъ триста, бо все що живо рúшило съ Польщи завзяту Русь Українську воювати. Зостались дома тільки ксензі та жіноцтво, діти маліі, та діди старіі. Байдуже жъ козакамъ на ті потуги, бо вони посполитаківъ за полохливу отару вважають; імъ тільки зъ Вишневецями та зъ грошовими Німцями сілою любо помірятись. Не та въ нихъ думка, щобъ Ляхамъ підклонітися: вони вже зъ Венграми черезъ посли змовились, щобъ, Ляхівъ притоптавши, меншого брата Рокочого королемъ Польскимъ посадити, а той, сідаючи на царство, мусить у віру Грецьку охристітись и по всій Литві и Польщі

Грецьку віру надъ Латинство переважити. Стоявъ Рокочий изъ своїми потугами на грانیці міжъ Краковомъ и Львовимъ на-поготові. Тимъ козаки охочимъ серцемъ на Ляхівъ рúшили и весело підъ Берестечко завітали. Було їхъ зо сто тисячъ, та Татаръ тисячъ зъ вісімдесять. Отъ же не такъ вонó сталося, якъ вони міркували. Звонтпивъ ханъ, поглянувши на королівське військо зъ високости и якъ прийшлось до діла, якъ кинувсь князь Вишневецький на козацький таборъ, якъ розірвавъ вози, що одінъ зъ однимъ були посковувані и козакамъ захистъ давали; якъ ревнули гармати, якъ почали козаки въ димú та въ огні мовъ у казані перевертатися и съ табору вимикатися, — ханъ крикнувъ: »Зрада, зрада въ козацькому війську! старшина Ляхівъ у середину въ табуръ пустила!« та й уступивъ съ Татарами зъ свого становища, покидавши й намети зъ жінками й дітьми, и коні дорогі, и вьюкі здобічні и полонъ свій, що Татаре нахапали, и мертвихъ, що не встигли поховати. Тоді зразу Ляхи почали козацький табуръ зъ дрúгого боку обходити и зъ гарматъ бити. Бачить Хмельницький, що Татаре тікають, оддавъ гетьманську булаву полковнику Джеджаликові, кинувсь за ними зъ Вигóвськимъ и съ козаками съ трема десятками коней, щобъ хана вблагати и на одсічъ вернути. А тутъ уже съ трехъ боківъ козаківъ обгорнули, и вже

не то Німецькі панцірники, та й шляхта-посполитаки сміливо на козаківъ насóвуютця. Джеджаликъ полкóвникъ сякъ-такъ поря́докъ козака́мъ давъ и рúчимъ бо́емъ Ляхівъ и Німцівъ зупинівъ. Подалісь козакі до річки Пляшової, а тутъ на́двечіръ великий дощъ полівся, підмо́къ у Ляхівъ поро́хъ, — годі вони́ козаківъ біти. Не спали козакі всю нічъ, ва́ломъ съ трéхъ сторінъ обсе́пались и возі́ кругомъ се́бе у три ла́ви поско́вували. Ждуть вони́ наза́дъ свого гетьма́на, — нема́ Хмельницького, нема́ й Тата́ръ. Сумно ста́ло въ коза́цькому та́бурі. А тутъ Ляхі́, на́че серпо́мъ, військомъ своі́мъ козаківъ обгорну́ли, гарма́тами і́мъ тяжко докуча́ють, та ще й зъ усіхъ за́мківъ по́бліжчихъ гарма́ти звóзять и супроти́въ ста́ну коза́цького ришту́ють. Не сиділи жъ мо́вчки й козакі́; вони́ свої гарма́ти разъ-по́разъ набива́ли и Ляха́мъ одві́тъ посла́ли; вони́ съ та́буру велики́ми кúпами вимика́ли и на всі бо́ки Ляхівъ бі́ли; вони́ по но́чахъ спати Ляха́мъ безпéчне не дава́ли и, на́че зъ не́ба, середъ і́хъ та́буру па́дали. Такъ черезъ усю́ Петрівку одъ Ляхівъ у тій ті́сноті сміливимъ се́рцемъ борони́лися. Тільки що ладу́ не було́ міжъ коза́ками; одні́ полкі́ Джеджалика́, а дру́гі Богунá за старшо́го отáмана наста́новля́ли и поро́зницею на Ляхівъ вихо́дили. А тутъ пані́, що въ козакі́ повстрява́ли, почали́ до Ляхівъ перебі́гати и коза́цьке беззла́ддя Ляха́мъ

виявляти. А тутъ ще козаки охочі на козаківъ реєстровихъ важкимъ дѣхомъ дихали и самі міжъ себе чорну раду держали, а на раді старшину козацьку зрадниками, ворогами отчизними оглашали. А старшина тожъ гайдамакамъ віри не діяла и тихъ чорнихъ радъ опасувалась, щобъ усіхъ полковниківъ Ляхамъ не відали и самі себе зо всімъ військомъ не згубили.

XLI.

Бачуть Богунъ полковникъ лиху годову, повівъ надъ-вечіръ на Лядську сілу усіхъ охочихъ та гайдамакъ, тихъ-то простихъ коліівъ-затязцівъ, що на здобичъ казацку вважали, що панство знести на-віки думали и свої сімьи на голоднечу та на злидні кидали. Підогрівъ вінъ війскову червь горілкою. Попившись добре, хмарою козаки-гайдамаки, тіі плугатарі та погоничи, будники, могільники, пастухи та броварники, на Ляхівъ налітали, щиримъ сірцемъ білися и немалу тривогу королівському війську чинили. А тимъ часомъ козаки реєстрові черезъ річку Пляшову та черезъ болото три грєблі гатили, вози на болото звозили, намети, рядна, повсті, кожухи світи, здобичні кунтуши, все въ багно топтали. Гатили козаки грєблі зъ вєчора, гатили и въ-ночі; а гай-

дамáки знемігшись на дрúгому конці та́бора спá-ли. Повівъ Богúнъ козаківъ трёмá грéблями, та не змігъ поря́дка вдéржати: козакі́ козаківъ кіньми спіра́ли, въ болóто топта́ли; багáто коза́цтва одъ безла́ддя згíнуло. А тутъ ужé на зорю займа́етця; вже гайдамáки одъ сна прокида́ютьця и, нічо́го не зна́ючи, снідати захо́жуютьця, розгівля́тись після́ Петрівки ла́годятьця. Ляхі́, якъ на те жъ, пільгу на́шимъ далі́, бо́емъ гарма́тнимъ не докуча́ли. Ажъ тутъ триво́га по всёмú та́буру зняла́ся, що всі полко́вники съ та́буру повті́кали. »Пропáли ми! пропáли ми! старшина́ насъ поки́дала!« уся́ чернь закрича́ла и, тороплéні, кі́дались черезъ болóто перехóду шука́ти. Ще й козакі́ реестро́ві не всі перебра́лись черезъ ті неві́рні грéблі; якъ же на́товпились полохли́ві затя́зці, то й зовсімъ грéблі порозгру́жували. Уже́ Богúнъ зъ дрúгого бе́рега ша́блею маха́е, щобъ не то́впились прóсвить и про старшинну́ коза́цьку запевня́е. Не слúхають, га́тють гаткі́ поузь грéблі вже не воза́ми й ко́жухами, а свої́ми голова́ми, — оди́нъ на одно́го наступа́е, оди́нъ одно́го багніту́е. Дóвго Ляхі́ не зна́ли, що́ се въ коза́цькому та́бури́ діетця́. Якъ же́ вже де́ які́ вя́зні звідті́ля повті́кали и коза́цьке безла́ддя огласі́ли, тоді́ вони́ всіма́ поту́гами на коза́цький та́бу́р насúну́ли и за́разъ їхъ гарма́ти, порохи́ и харчові́ вози́ опапува́ли. Захо́пили й клейно́ди військо́ві, взяли́ й пи́шний

наметъ Хмельницького, и ёго шкатулу зъ грішми и папірами. Пропала козацька справа підъ Берестечкомъ; усё покидали, самі тільки зъ гóлими рука́ми зъ обложєння вимкнулися. Не оди́нь десятокъ тїсячъ лю́ду військóвого козацького полягло́ голова́ми, то́ бью́чись изъ Ляха́ми, то́ на грє́ляхъ то́влючись.... Три тїсячи Ляхі́ одъ війська, що пішло́ вте́комъ, одрі́зали, та й тихъ живце́мъ не забра́ли. Білпсь козаки́, по́ки всі оди́нь на одно́му поляга́ли, ме́ртвихъ Ляхівъ круго́мъ се́бе ла́вами наверну́вши. Вже й коро́ль тимъ козака́мъ хоро́бримъ дивува́вся, а Пото́цький посла́ до їхъ поси́ла́въ, щобъ на ёго́ ла́ску надію пє́вну ма́ли и дурно се́бе не губі́ли. »Ні, Ляхі́, не проведете́ насъ обіця́нками! Чи жи́ти, чи вміра́ти — намъ байду́же, а на воро́жу мї́лость ми плюемо́! Во́ля доро́жша козако́ві одъ усє́го.«

XLII.

Тимъ ча́сомъ Хмельницький зъ Виго́вськимъ у вели́кому скру́ті пробува́ли. Ру́шивши зпідъ Берестечка, бігла Орда́ всю нічъ, мовъ її нечи́ста сі́ла поганя́ла. Мчавъ изъ собо́ю ханъ небора́ка Хмельницького и генерáльного пі́саря Виго́вського. На зорі́ почали́ Татаре́ ко́ней попа́сувати; поча́въ тоді́ Виго́вський ха́нові дорекáти, що ві́чъ

своєї присяги козакамъ не додержавъ и саміхъ їхъ ворогамъ на поталу покінувъ. Вимовлявся ханъ страхомъ, що якийся страхъ ёго Ордú Татáрську подолівъ, що й намету свого ханъ и своїхъ мёртвихъ мусивъ одбігти, котóрихъ, по закóну своєму, не мусить Ордá не поховáвши кидати. »Дай же мині частину Ордí«, каже Вигóвський: »нехай Ляхи знають, що Татáре вернулись.« — Дає ёму ханъ Ордí двадцять тисячъ; веде Вигóвський Ордú на óдсичъ козакамъ; вже й недалéко до табуру, — отъ-отъ козаківъ визволить! Якъ же почúли Татáре гармáтну грюкотню, зáразъ чогóсь вжахну́лися и, мовъ те вороння стéпомъ на поворотъ шугну́ли. Зостáвсь Вигóвський середъ стéпу самóшість. Не проїхати ёму за Ляхами у козацький табуръ; шкода жъ и за Хмельницькимъ та за ханомъ уганяти. Кінувсь Вигóвський до грáничнихъ городівъ Українськихъ; прибігъ у Пáволочъ, а въ Пáволочі козакі на заставі стояли. Тутъ же вінъ зъ ними про військову пригóду лементує, а мíмо Пáволочи Татарва́ наповорітмя до Крíму суне, тисячъ изъ дéсять Ордí, и вже ясíромъ обтяжілась, зненáцька люде́й на́шихъ по сéлахъ пахапáвши. Ско́чивъ вінъ съ Пáволочи за тíми Татáрами, почáвъ їхъ побивáти и люде́й изъ нево́лі визволя́ти. Били козакі Ордú наздогінъ підъ Пáволоччю, били підъ Чúдновимъ, били й на Уманському шляху,

а черезъ недобитківъ хану переказували, щобъ вінъ Хмельницького зразу випустивъ и не вживсь ёго въ себе держати, бо заскочимо, кажуть, тобі на Дніпрі всі переправи и не пустимо въ Кримъ безъ бою. Тоді-то вже ханъ схаменувся и, за сторожею Татарською, вернувъ Хмельницького въ Павлочъ. Почавъ Хмельницький збирати козаківъ, що въ городяхъ на залогахъ zostавалися; скликавъ до себе й тихъ, що не дійшли до війська, за труднімъ проходомъ одъ Татаръ, и по городяхъ стояли; а іншихъ останцівъ звелівъ силою виганяти, щобъ не дурно козаками величалися. Все те купилось сотнями и тягло до Павлочи. Зновъ навкругі до козацтва листі Хмельницькій розсилає и до себе козацькі купи згортає. Ажъ тутъ и військо зпідъ Берестечка, втікши безъ табуру, до свого гетьмана настигло и вкупі зъ останцями підъ Білу Церкву зібралось. Зновъ по Ордю Хмельницькій посилає: безъ Орді вінъ Ляхівъ не вжився ніколи воювати, козакамъ віри не діймаючи. А тимъ часомъ Ляхи, опанувавши табуръ козацький підъ Берестечкомъ, зразу усіма шляхами наздогінъ за козаками кинулись. Багато козацтва потонуло, а ще більшъ у дорозі побито. Край бувъ спустошений; козаки кінні сякъ-такъ на Вкраїну верталися, а голодна піхота одъ вітру хиталась, по дорогахъ падала, по гаяхъ лопуцьками

живілась и одъ Лядського комонника оборонятись не здужала. Всі шляхі тоді козацькими головами Ляхі позасіва́ли, и се́рце зогна́ли до-схочу́ надъ коза́ками-гайдама́ками, надъ тими́ хлібороба́ми, па-стуха́ми и ми́щанськими паробья́тами, кото́рихъ козаки́ реестро́ві до се́бе підмо́вили, а тепе́рь при лихій го́дині середъ степі́въ поки́дали. Не весе́ло бу́ло й Ляха́мъ въ тропі́ війська коза́цького про-стувати́, бо комо́нникъ по узбі́чнихъ се́лахъ на́здами поживля́вся, а піхота́ го́лодомъ голодува́ла, до́хлихъ ко́ней іла. Степі́, поля́ стоя́ли облога́ми — нікому́ бу́ло по весні́ засія́ти. Хочъ же допа́лись и до хлі́бнихъ лані́въ на Укра́їні, то змоло́ти бу́ло нігде. Козаки́ идучи́ вте́комъ, всі ві́трякі́ за собо́ю попалі́ли. Ляхі́ зерно́ на огні́ жа́рили и тільки́ тимъ свої́ ду́ши поживля́ли. А тутъ вели́ка біда́ скла́лась Ляха́мъ, а коза́камъ раді́сть: сто́ючи въ Па́волочі́, поме́рь князь Вишневе́цький, запе́к-лий во́рогъ коз а́цький, вели́кий во́їнь По́льскій. Похова́вши Вишневе́цького, дві́нувъ Пото́цький на Трилі́си, пряму́ючи підъ Білу́ Це́ркву, на Хмель-ни́цького. Середъ зо́лотіхъ нивъ́, помі́жъ гу́стими коза́чими хутора́ми та пасі́ками сто́яло село́ Трилі́си. Висо́кимъ ва́ломъ воно́ обсе́палось и по валу́ дубо́вими па́лями опарка́нилось. Не впусти́ло воно́ Пото́цького зъ ёго́ голо́дними жовні́рами. Поча́ли жовні́ре Трилі́сь добува́ти, збі́ли гарма́тами пар-ка́ни, вломи́лись у село́; вели́ка сі́ла малу́ одо́лила,

та ніхто, ні одна душа згоди не просіла. Жінки й дівчата рогачами, косами, сокирами одбивалися и всі до одної душі влягли. Селó навкруги полоньямъ палало; не зосталося одъ Трилісь ні хатини, ні ворини, и високі дуби завтовшкі зъ бочку, що навкруги стояли, и ті дідизні дуби погоріли.

XLIII.

Тутъ же Потóцький ввалівся въ Україну зъ одного боку, а Радзиві́ль зъ Литóвськимъ військомъ зъ дрúгого. Пдúчи на Волинь, поставивъ Хмельницький двáдцять-тíсячъ козаківъ стерегти границю одъ Литви и Радзиві́ла одбивати. Довóдивъ їмъ полкóвникъ Небаба. Стоячи безпéчне, не вберігъ Небаба границі. Незвита́жними себе Небабини козакі вважали, на Хмельницького пéвну надію мали. А Радзиві́ль, почúвши про Берестецьку козацьку халепу, зъ-разу на козаківъ Небабинихъ ударівъ; зломівъ, побівъ їхъ однимъ натовпомъ и потягъ прóсто до Ки́іва, городі и сéла плівдрúючи. Ще жъ Потóцький до Трилісь не добрався, а вже Радзиві́ль Ки́ївъ опанувавъ, бо козакі, залóга Ки́ївська, съ Ки́іва виступили и, сівши зъ міщанами на байдакі, спустились у низъ Дніпра́ до Перея́слава, Черка́сь и іншихъ

городівъ побережніхъ, запаливши дóльне місто въ Києві, щобъ ворогáмъ не достáлося. Спалили и сплiндрували Литвинi до остáнку Киiвъ, не заняли тiльки ченцiвъ по монастиряхъ, и потагли пiдъ Бiлу Цiркву на Хмельницького. Круто приходилось Хмельницькому. Вiйська въ ёго помiншало; Татаръ прийшло о́маль; полкóвники не такъ-то вже ёго поважали, по своїй вóлі козаками орудували; а тутъ и по всiй Украiнi пiднялась на гетьмана зневага; почали чóрні рáди збирáтись, а на рáдахъ ёго чóрнимъ судóмъ судiти, що покинувъ вiйсько пiдъ Берестечкомъ; почали про нóвого гетьмана рахувáти. Вже багáто було по Вкраiнi затязцивъ, що полкáми кúпились, старшину собi обирали звёрхности Хмельницького не слухали. Прóстий людъ наважився лúчче погибáти, нiжъ Ляхáмъ пiдклонiтись. На Подóлі й Воли́нi, що було живе, на Ляхiвъ пiдiймáлось. Кругóмъ Киiва, Василькóва и Бiлоi Цiркви корóнне и Литóвське вiйсько по частинахъ селяне зненацька обступáли, пáшу й харчi палили, кóней одганяли, а когó брали живцемъ, тяжко мучили. Страшенна була Русь Украiнська и въ бiдi, якъ и въ щáстi. Наважилась Ляхiвъ зъ Украiни не випустити и всiхъ гóлодомъ и залiзомъ вигубити. Бачить Хмельницький, що вже не всюди ёго вóля по Вкраiнi, почавъ про свою гóлову дбáти, до Потóцького листi писати, згóди просiти, та й

Ляхівъ народнімъ тимъ повстаннямъ лякати. Надближалась осінь; страшно було въ холодї воювати середъ спліндрованого краю, середъ завзятого народу. Вже бо й жіноцтво козакувати підіймалось и безвічъ на вóрога, съ списами, кóсами и ножаками, кїдалось. А тутъ хорóба почала въ Пóльске військо вкидатися; що-дня по сóтні й по більше душъ умірало. Нехотя панї Ляхї до мировóї вмови Хмельницькому ўхо нахиляли, а далї й комисарівъ своїхъ до козацької старшинї послали. Зачинїлись комисари зъ старшиною въ замку Білоцерківському, почали про миръ трактувати; а підъ ворітьми прóсте козацтво зъ ору́жнихъ селянъ у весь гóлосъ гукáе, комисарівъ и свою старшину бентéжить, завдаé жаху не то комисарамъ, та й усёму козацькому панству. Дозналась військóва сірóма, які вже теперъ б́удуть у козаківъ зъ Ляхами п́ункти; бо й справді въ Білій Цérкві не те, щó підъ Збóровимъ комисари написали. Козаківъ у реестеръ тільки двáдцять-тїсячъ уписати, а всі інші до панських д́ержавъ и королівських замківъ б́удуть приписані и панщину по-давн́ему робитимуть. Козакї тільки въ Кїївському воїводстві житимуть, а Чернігівщина й Брацлáвщина вся підъ панами по-давн́ему б́уде. Корóнне військо стоятиме скрізь по тихъ двохъ воїводствахъ. Жидї зновъ б́удуть по своїй уподóбі орандарювати.

XLIV.

Війшовъ Хмельницький зъ старшиною до чорного війська, почали мирову читати. Ущухла чернь прислухаючись. Якъ же розібрали, що зновъ треба на панівъ робити, піднявся грізний гомінъ: »Оттакъ-то ти, пане гетьмане, зъ Ляхами трактуєшъ, а насъ покидаєшъ! самъ себе та старшину визволяєшъ, а насъ и знати не хочешъ. Самъ еси піднявъ насъ на панівъ, а теперъ оддаєшъ насъ підъ куі та батогі, на палі та на шибениці! Отъ же перше ти самъ головою наложишъ и ві одінъ Ляхъ живий звідсіля не вийде!« — И зразу грімнули самопали. Хмельницький зъ старшиною поховались у замокъ. Довго бушувала сірома, хотіла вже замоку добувати, та гарматъ боялася. Ажъ ось віскочить зновъ, віждавши пору, Хмельницький, за нимъ старшина зъ вірними козаками; почавъ направо й наліво обіручъ булавою бити; розігнали військову чернь, утихомирили. Насилу здолавъ Хмельницький комисарівъ изъ замоку підъ військовою обороною провести, да й то на полі чернь укупі съ Татарамн ихъ коляси поназдоганяла, коней повипрягала, зъ одѣжи пообдирала и піхотою тільки назадъ пустила. Ще днівъ зо-три козаки бунтувались и на Ляхівъ напірали, и багато безъ пуття крові лилось; та нічого съ

того не вийшло: мусили на нові пункти згодитися, бо значні козакі на те схилялись и вбогих панамъ у підданство попускали. Отъ и розійшлись и постали на зимівлю — коронне військо въ Брацлавщині, въ Ніженщині, Чернігівщині й Вишневщині, а Литовське — въ Стародубівщині. Тоді козацтво съ тихъ сторінъ вільно сходило, добра свої сиродувало, худобу збувало и до Полтавщини тягнуло, або и дальшъ Полтавщини, на Московськихъ грунтахъ слободи осажувало, абі зъ жовнірами не зостаються и стацій імъ великихъ не давати. Оттоді-то Острогожщина, Харківщина, Ахтірщина и інші сторони въ тімъ краю позаселялись и нова тамъ Україна завелася. Уже жовніре почали дорóгу симъ збігамъ перепиняти, а козакі зъ гарматами изъ старіхъ своїхъ покрівавленихъ займищъ виступали и въ нову Україну шаблею собі дорóгу пробивали. Хто жъ зостававсь на старій Україні, и той упокою черезъ усю зиму не мавъ, бо народъ усюди бунтовався, зъ жовнірами бівся (жовніре бо тяжко люде́й катували), кúпами сходився, отамання самъ собі вибіравъ и того знати не хотівъ, щобъ тільки двадцять-тисячъ було нареестровано. Уже були похвалки на Чигиринъ иті, Хмельницького вбіти и нового гетьмана поставити. Мусивъ Хмельницький зновъ козацький реестеръ розширити, щобъ звиклий до козакування людъ заспокоїти.

XLV.

Ще не зійшовъ снігъ и травá тільки дé-не-де зеленіла, а вже Україна крówтю скрізь поливáлася. Люде своїхъ держáвцівъ и королівськихъ старóсть зъ України виругóвували; жовніре за панівъ стояли; козакі, що зъ своїхъ осáдъ посхóдили, зно́ву верта́лися и вкúпі зъ селянами жовнірівъ побивáли. Хмельніцький тимъ чáсомъ до Молдавáнъ сина женіти ходівъ и на Батóзі, надъ Бóгомъ-рікою, зъ Ляхáми спітка́вся. Не пощасти́ло Ляхáмъ, побіли козакі корóнне військо и са́мого гетьма́на їхъ убіли, и за Берестéчко й за Триліси дóбре надъ ними помсти́лися. По всій Україні розли́лась сла́ва про щасли́ву потре́бу на Батóзі; наро́дъ по тій поголо́сці ві́рісь угóру; жовніре потривóжились, почали́ зъ України тіка́ти, а козакі охóчі й реестрóві їхъ перейма́ти, доганя́ти, ша́рпати, на перепра́вахъ топі́ти. Зновъ наро́дня во́ля одъ Ста́родуба та ажъ по Ка́мянець-Подільский різани́ною себе огласі́ла. Затрусі́лися Ляхі въ Варша́ві, якъ почу́ли, що на Батóзі козакі шля́хту вігубили, а зъ України жовніре и держáвці повтіка́ли. Зновъ за посполі́те руше́ння бу́лі вхопи́лися, та вже не ста́ло є́дности міжъ панáми; му́сили хі́тровою ла́скою Хмельніцького вгоно́бити, а тимъ чáсомъ до войни́ нала́годитись.

Наступивъ 1653 рікъ. Випустили пані въ Брацлавщину Чарнецького, тако́го жъ безсердечного ризуна́, якъ и князь Вишневецький Ере́ма. Хочъ не багáто въ ёго бу́ло війська, та багáто завзя́ття. Де пройшо́въ Чарнецький по Брацлавщині — ді́момъ взяли́сь городі́ й се́ла. Зупини́въ ёго Богунъ полко́вникъ, побі́въ ёго підъ Манастири́щемъ. А тимъ ча́сомъ Ляхі́ въ Литовському Бресті́ сеймъ сеймува́ли и нові́ потуги собі́ гото́вили. Самъ коро́ль ви́звався вести́ Лядське військо на Хмельницького. А Хмельницькому бі́да вели́ка скла́лася: си́на ёго Тимоша́, на по́вороті́ зъ Молдавщини, Ляхі́ въ го́роді́ Сочаві́ засту́кали и зъ гарма́ти на валу́ вби́ли. Зъ гіркі́мъ се́рцемъ дві́нувъ Богданъ Хмельницький свої́ потуги на коро́ля и спітка́въ Ляхівъ підъ Жва́нцемъ, надъ Дністро́мъ, неда́леко одъ Ка́мянця-Подільского. Вели́ке бу́ло въ коро́ля військо, на́пасти на ёго бу́ла не си́ла; му́сивъ Хмельницький і́ншимъ ро́бомъ воє́нне ді́ло зроби́ти. Не даю́чи коро́леві́ по́ля, вінъ ёго військо́ поро́зницею ша́рпавъ, запáси одбива́въ, жи́вности въ По́льській та́боръ не пуска́въ: а тимъ ча́сомъ Орду́ съ Криму́ на Ляхівъ клі́кавъ. По́ки жъ прийшли́ Тата́ре, а вже коро́лівці́ почали́ голодомъ голодува́ти, по до́мівкахъ розбі́гáтися, а тутъ хвороба́ въ та́буръ одъ осі́ннёго хо́лоду та одъ не́погоді́ вки́нулася. Ба́чять Ляхі́, що зъ одного́ бо́ку Хмельницький напіра́е, а зъ дру́гого Орда́ вже

веремія крутіть, почали хана блага́ти, великі да́ри ёму́ посту́пати, и який хоче ясирь по Ру́ськихъ зе́мляхъ дозво́лили ёму́ зася́гувати. Пропала Хмельницького справа: король съ ханомъ побратались. Дві́нувъ вінъ свої поту́ги наповорітмя въ Украіну. А Татаре одъ Дністра́ до Любліна грасува́ли, се́ла пали́ли, люде́й у нево́лю бра́ли, а йдучі Украіною, те жъ са́ме й по Вкраіні чині́ли. Страше́нний слідъ по Татарахъ до́вго въ тихъ сторо́нахъ зоста́ввся.

XLVI.

Ще, ско́ро побі́въ Хмельницький Ляхі́въ підъ Ко́рсунемъ, до ёго гонці та́йно зъ Москві́ при́зді́ли и тимъ ёго доко́ряли, що неві́рнихъ Татаре́ до во́енної ко́мпані́і закли́кавъ, а не Христия́нъ правосла́внихъ, кото́рі не розли́ли бъ сті́льки кро́ві, якъ Татаре́. Москва́ по Дніпро́ земле́ю воло́діти бажа́ла, и за те оби́щала Ляхі́въ за Ві́слу прогна́ти. Ще жъ тоді́ не було́ въ Хмельницького й думки одъ ре́чи посполі́то́і одрива́тись и до Моско́вського ца́рства прилуча́тись. Пі́сля Збара́зької потре́би, царські́ послі́ вже я́сно въ Перея́славъ заві́тали и одні́ ре́чи прилю́дне говори́ли, а йнші́ наса́моті съ Хмельницькимъ радува́ли. Ще жъ и тоді́ Хмельницький до́бре памята́въ, що підъ со́н-

цемъ другої рѣчи посполитої немає и нигдѣ такої воли козакі шаблею не здобудуть. А теперъ ужѣ Ляхі зъ Ордою поєднались; сила козацька підупала, та й людѣй на Україні помѣншало. Край бувъ перше багатий, а теперъ спустошений; здобичъ воєнну крамарі чужоземці въ козаківъ пови́мнювали, грóши козакі вже на меді та горілки поперевóдили, а що найбільшъ—гетьмана чернь не такъ-то поважала и про другого гетьмана потаємне радилась. Треба ёму було вже хочъ Московською ласкою себе забезпечити. И оцѣ вже вінъ свої посланці у Москвѣ посилає. А царь изъ боярами и зъ ви́борними одъ усякого стáну людми велику раду на Москві радивъ, чи приймати бъ то, чи ні, підданство одъ Хмельницького. Передъ усімъ ніби-то світомъ Москвѣ тимъ великимъ зёмськимъ собóромъ оправділася, що не за що, якъ за віру, вона вступаєтця и не козаківъ, а церкви святі, за котóрі бъ то козакі воіують, підъ свою оборóну берѣ. Отъ и шле царь Олексій Михайловичъ свої послі въ Переяславъ одъ козаківъ присягу приймати. Вся старшина козацька въ Переяславъ позъїзділася, за себе и за всю Україну присягнула и міщанъ Переяславськихъ до присяги змусила. Не присягнувъ тільки Сірко, отáманъ кошовий Запорóзький, та Богунъ, полкóвникъ Вінницький, зъ своїми козаками. Не присягли ще въ Кііві митрополіть Сильвѣстеръ Кó-

совъ и архимандритъ Печерський Іосипъ Тризна съ попами и ченцями. Сі не хотіли Московському патріарсі підклонітися: самі собою звикли правуватися. Отó жъ прочитали Переяславські п'ункти въ Переяславі, и бояре за царя присягли: що буде царь ціло всю Україну по обідва боки Дніпра держати; що не будуть ёго урядники въ козацькі суди втручатися; де два буде козакі, тамъ вони третёго судитимуть; реестеръ козацький буде шістьдесятъ тисячъ; гетьмані и всі урядники вільними голосами обіратимутця, и всякий станъ: дворяне, духовні, міщане, козакі и поспільство по своїхъ давніхъ правахъ и звичаяхъ житимуть. Козакі братимуть плату за службу зъ Українського скарбу; зъ того жъ скарбу итїме дань на царські потребізни, тільки що не царські збірщики її збиратимуть. Козакі цареві посилокъ підъ воєнний часъ даватимуть, а царь їхъ одъ Ляхівъ и одъ іншихъ ворогівъ боронитиме. Такъ розпочався 1654 рікъ.

XLVII.

Тогó жъ року Московський царь своє військо послає місто Смоленське зпідъ Лядської дєржави визволити, а Хмельницький одъ себе послає на підмогу цареві вісімъ полківъ и надъ ними Ні-

женському полковникові Васи́оті наказне гетьманство да́е. Візволили Смоле́нське, побра́ли міста́ Вітепске, По́лоцьке, Дубро́вицю, Оршу, Шкловъ, Могиле́въ, Біховъ и іншихъ багáто. Вся Біла Русь и Литва́ цареві підклони́лася: такъ ёму́ козаки́ допомагáли. А по́ки Москалі самі воюва́ли, то въ сихъ сторона́хъ Ляхи́ та Литва́ надъ Москво́ю го́ру бра́ли и далéко вже въ ца́рство були́ врізались. Дру́ге війско царське́ вкупі съ Хмельницькимъ на Вкраїні стоя́ло, а Богунъ на Подолі́ Пото́цького летучимъ бо́емъ дражнивъ и на Вкраїну замáнювавъ. Якъ же вгна́вся Пото́цький за Богуномъ ажъ до Уманя, пристігъ Хмельницький съ царськимъ бояриномъ Шереметомъ Богуніві на о́дсічъ, спітка́лися зъ гетьманомъ Пото́цькимъ на Дрижй-полі, міжъ Ставі́щами и Охмáтовимъ. Діялося діло зімо́ю. А Ляхамъ уже́ Орда́ помагáе и великого́ духу дода́е. Міцно Ляхи́ на на́шихъ налягáли; дóбре й на́ши обороня́лися; кругомъ тру́помъ обóзъ окідали и съ тогó мёрзлого тру́пу валь кругъ себе́ зложіли и зза тогó вáлу одбивáлися. Кру́то вже на́шимъ вельми прихóдилось; ажъ тутъ Богунъ изъ Уманя віскочивъ и на Ляхівъ знена́цька вдáривъ. Ляхи́ вжахну́лися, Татарва́ въ-ростичъ кінулась, а на́ши до Білої Цёркви, до головнихъ потугъ своїхъ, верну́лися. Тимъ часомъ Побужанъ Чарне́цький и Лянцкоронський тяжко воюва́ли. Жа́день бо го́родъ, жа́дне село́

не хотіло імъ підклонітися; всі до загіну бїли-ся, самі своє добро палили и слухати про підданство Ляхамъ не хотіли. И по Дністру скрізь різанїна, скрізь пожежа, скрізь лементъ несканний діявся. Містечко Бўша, остатній притулокъ козакамъ и поспільству, завзято одъ Ляхівъ одбивалася. Багато втеряли Ляхи війська підъ Бўшею, вже й самого Чарнецького въ ногу пострелено, вже й ёго жовніре вонтптити починають, великого крові рózливу жалкують. Тоді Потóцький, Лянцкорóнський и Чарнецький, скупивши навкруги всі свої потуги, разомъ зъ усіхъ бóківъ на скелі, на мўри, на паркани ползли и сілу сілою почали перемагати. Бачять Бўшане погібель, кинулись хати и оселі свої запалювати и самі себе почали губити, щобъ на поталу ворогамъ не достатись. Жінки самі порохі підпалювали и въ порохóму імпеті, що та перїна, гїнули; а кўпа жінóцтва въ камяну печеру залїзла, и пóти звїдти на Ляхівъ зъ самопалівъ грїюкала, пóки Ляхи рївчакъ зъ горї направили и героїнь тихъ Бўшанських перетопїли. Пóпеломъ Бўша взялася, и тільки крївава її слава осталась. Нічимъ було й жовнірамъ за свої трудї и раннї поживітися. И такъ скрізь люта війна бушувала. Ласкавимъ Лядськимъ универсамъ люде віри не дїймали, на Ляхівъ адомъ дїхали, зъ жінками и дїтьми на крївавихъ пожарїщахъ бьючись гїнули.

XLVIII.

Тутъ же Ляхи въ Україні надъ селянами й міщанами лютують, а на нихъ одъ півночи лиха година підіймається. Вже давнó Хмельницький Швѣда на тихъ гóрдихъ панівъ заохочувавъ, подаючи звістки про їхъ упадокъ. Ось же теперъ уже Швѣди добру годину влúчили и въ Пóльщу черезъ море Бálтику поринули. Зомліла Пóльща, городи скрізь королéві Швѣдському піддавались. Вже й Варшава ёму підклонілася, вже й Краківъ піддався; вже й король Янъ Казиміръ у Німещину втікъ; вже Швѣдський король королёмъ Пóльськимъ обізв́ався. Великі Пóльські дúки, ті гóрді Вишневецькі, Конецьпóльські, Радзивіли — не казавъ би панство лукаве — почали Швѣдському королéві присягати, абі свої дёржави при собі зоставити. А Москóвський царь уже и Мінське й Кóвно позаймавъ, и въ столéчне місто Литóвське Вільню ввійшовъ, и великимъ Литóвськимъ княземъ себе звелівъ величати. Хмельницький же зъ бояриномъ Бутурлиномъ пішли тимъ часомъ Червóну Русь підъ Москóвського царя нахилати. Червóна Русь ще въ чотирна́дцятóму віку Пóльському королéві підклонілася; пани Ляхи гúсто въ ій займанщини позаймали, старóства въ короля пови́прошували, до вподóби собі притакувалися и надъ

тубольцями гóру взяли. Тепéръ козаки зъ Москалями пánські маётки скрізь пліндрувáли, зъ гóрода Льво́ва о́купъ вели́кий взяли, а Люблінъ зрабува́ли и полови́ну ёго надпусто́шили, Жидівські у́лиці пáлючи, Жидівське добро́ жакую́чи. Тільки жъ незго́да міжъ гетьма́номъ и Бутурлино́мъ ста́ла; почали́ вони́ свої поту́ги розрізняти, а Ордá, помага́ючи Ляха́мъ, знена́цька наліта́ла й ша́рпала. Москаля́мъ и гэть-то вона́ въ зна́ки черезъ ту незго́ду вдалáся. Ще якъ прийшли́ посли́ зъ Москóвськимъ по́лкомъ прися́гу одъ козаківъ прийма́ти, вже й тоді́ козаківъ и мища́нъ значнихъ Москалі́ въ се́рце де́чимъ ура́зили. Того́ бо́яре не збагну́ли, що сей́ людъ звича́ивъ Моско́вськихъ не зна́е и царéві по-сво́єму служи́ти хо́че. Отъ же съ того́ ча́су й пішла́ малá йскра та́ємне міжъ коза́цтвомъ тліти, а вся́ка знева́га, вся́ка за́чіпка одъ Москалі́въ її роздува́ла и нові́ біди́ лю́дямъ гото́вила. Уже́ й Богда́нъ Хмельни́цький почáвъ по́тай ца́ря про Вкраїну промишля́ти, зъ Ляха́ми, съ Тата́рами, съ Туре́цькимъ султа́номъ накладáти, а царь, того́ дознаю́чись, посла́въ бо́яръ сво́е царське́ пересе́рдя ёму́ вичи́тувати. А тимъ ча́сомъ По́льща сякъ-такъ про́тивъ Шве́да попра́вилась, бо Шведъ, б́увши Лю́терскої віри, ќинувся като́лицькі́ святі́ні жакува́ти, та й пані́въ на́дто вже ту́го нові́ми уста́вами закрудзё́вувавъ. Не зві́кли пані́ Ляхі́ коро́леві

попуску попускати, підняли шляхту на нового короля свого, почали Шvéда різати и зъ Пóльщи виругóвувати. Чарнецький найбільшъ підпіравъ Пóльску сілу. Корóль Янъ Казиміръ до Москóвського царя послі шле, Шvéда воювати вкúпí закликáе и царство своё ёмú після себе въ спáдокъ поступае. Тяжкі думки гóлову Хмельницького обгортають, щобъ Україну Ляхамъ на приміръ не óддано, въ задáтокъ спільнёго колісь царства Пóльско-Москóвського. И козацтво почало скрізь трівóжитись, и въ поспільство пійшла та жъ поголоска. Тутъ-то кінувсь Хмельницький собі підмóги шукати и почавъ съ пограничними пánствами листувáтися, щобъ до остáтку Пóльщу рúшити. Незабáромъ стали зновъ козакі зъ Вéнграми й Шvéдами по Пóльщі грасувáти, Пóльщу до-щéнту руйнувати, паліти, шáрпати. Почавъ тоді корóль Янъ Казиміръ жалібними листáми Хмельницького благáти, послі до ёго посплáти, договóри писáти, гравіцію Українську спільними комисáрами значіти, щобъ уже довіку Ляхі Україну за свою зéмлю не вважáли и въ неі зъ своїмъ правомъ Пóльскимъ не втручáлися.

XLIX.

Стала границя міжъ Польщею и Україною 1657 року така. Одъ устья Дністра по Дністру вгору до Покуття; одъ Покуття до річки Горині, а, пройшовши Горинню и Припетью до Дніпра, границя йшла вгору до старого Біхова; одъ Старого Біхова, перехопившись черезъ Дніпро, йшла границя річкою Сожею до її верхівья, або до Рославля гóрода, а одъ Рославля спускалась вона, старою границею Московського царства, до самого Чóрного мóря, по той бiкъ Лимáну, а Чóрнимъ мóремъ — одъ Дніпра до Дністра. Тимъ часомъ Швéди вийшли съ Польщи своє царство одъ Датчанъ обороняти, а князя Рокóчого зъ Вéнграми віругувавъ съ Польщи Чарнéцький, а Татáре, перестрівши ёго, и зовсімъ звоювали. Хмельницький своїхъ козаківъ задалегідь одізвавъ на Вкраїну. Вже жъ оцé десятый рікъ Хмельницький воюе; вже й снаги въ ёго не стае воювати, хитримъ рóзумомъ на всі стóрони роскидати, по походахъ труді великі, жару, хóлодъ, гóлодъ и всяку нўжду приймати. Упáло здоровья, почавъ на силахъ знемогати и до землі хилїтися. Зanedужавъ, занепавъ Хмельницький въ своєму гóроді Чигрині, усіхъ полкóвниківъ, сотниківъ и козаківъ до себе иззивае. На велику раду ко-

зацьку підъ рúки ёго вивóдять. Вінъ козаківъ до-
зёмнимъ поклóномъ витáе; вінъ імъ за честь и
шанóбу дякуе; булаву, бунчúкъ и всі військóві
клейноди оддае, прóсить за ёго животá дрúгого
собі гетьмана настановíti. Рае вінъ імъ вибрати,
абó Анто́на Жданóвича Кіівського, абó Павла́
Тетéрю Перея́славського, абó Марті́на Пушка́ря
Полта́вського, а надъ усіхъ Ива́на Вигóвського,
пісаря сво́го генерáльного, прекладае, що вінъ
усю́ політику міждонарóдню знае и змігъ би най-
кра́ще надъ коза́ками рейментарюва́ти. Запла́кали
козакі́, віслухавши гетьма́нське сло́во; не схотіли
ні Жданóвича, ні Тетéри, ні Пушка́ря, ні Вигóв-
ського, а бажáли сина Хмельни́цького, молодóго
хло́пця Юрася́ гетьма́номъ настановíti. Зрадівъ
старі́й ба́тько, а все жъ коза́камъ одмовляе, що
вінъ у мене, ка́же, рóзумомъ слабе́нький, та й
тіломъ недугу́е. А козакі́: »Ми бúдемо коло ёго
старі́хъ людéй держáти, бúдуть вони́ ёго на все
дóбре навчáти.« Згодівсь Богда́нъ Хмельни́цький
на коза́цьку во́лю, и, хочъ не лю́бо бу́ло старшині
коза́цькій малóму хло́пцеві підъ рейме́нтъ підкло-
нітися, та мúсили громадську во́лю вволіти и ста-
ро́го ба́тька засмутíti передъ сме́ртю не ва́жились.
Поме́ръ же Богда́нъ Хмельни́цький въ гóроді Чи-
гири́ні, на Палі́я, 27-го ію́ля, а похóвано ёго
въ селі́ Сýботові́. Оста́всь Юрась гетьманувáти,
а надъ Юрасе́мъ дора́дцями старі́й ба́тько зоста́-

вивъ обóзного генерáльного Носачá, Тетéрю Пe-
реяславського, Пушкаря Полта́вського, генерáль-
ного оса́ула Ковалéвського и суддію генерáльного
Григóрия Лiсницького.

L.

Годiтця намъ тепéрь назáдъ озирнiтися и на-
вкругi споглянути, якою заставъ Хмельницький
Украiну и якою покинувъ, бо вже не вернiлись
прéдсi лiта пануваннiя Пóльського, якъ усé ще бу-
ло вповнi, незруйноване, непожакóване, щó панi
держáвци и дозорци королiвськихъ добръ на Вкраiнi
понадбóвували и впорядкували. Зновъ же й те, що
Хмельницький пiсля сéбе покинувъ, не вдéржа-
лось у своéму порядку, бо пiсля ёго великоi руiни,
котóру вінъ панáмъ Ляхáмъ заподiявъ, почали
козакi самi сéбе руйнувати, одинъ бéрегъ Днi-
пра на дрiгий пiдiймаючись, одинъ полкъ зъ
дрiгимъ воюючи, однi козакi царéви Москóвсь-
кому радiючи, а дрiгi королéви Пóльському слi-
жачи, абó й Турéцькому султáновi пiдклоняю-
чись. — Найстарiйше въ насъ на Вкраiнi прáво було
народне. Якъ побiли та порозганяли Татáре князь-
кiвъ варягъ, зъ iхъ хiжими дружiнами, якъ по-
втикали по чужiхъ сторонахъ, та пущахъ, та не-
трахъ непрохiднихъ багатi держáвци, позабiравши

зъ собою всю рухомість, якъ осталися на Україні тільки убогі люде, которимъ нічимъ гараздъ було втікати и нічого по гаяхъ и нетрахъ крити; то, платючи Орді даніну, мусили вони самі міжъ себе про поле, про риболовство, про бортяні ухажай, або пасікі, про спашъ, чи яку шкоду правуватися. Отó жъ сходились вони кúпами, на віче, чи на раду, и середъ кúпи, середъ громади поголосний судъ живимъ словомъ судили. Хто й вертався съ панівъ державцівъ на свої держави після Татарського остраху, то знаходивъ уже й райцівъ и речниківъ готовихъ, которі порядокъ усёму селу давали и передъ Татарськимъ баскакомъ чи збірщикомъ за все село становилися. Вернувшись же, мусивъ панъ ласки въ тихъ мужівъ громадськихъ запобігати, бо вже село зъ селомъ черезъ нихъ сходило и въ обиду себе лихимъ людамъ не попускало. Отó жъ кúпи й громади съ тихъ давніхъ давень на Україні повелися, а, може, ще й одъ первихъ до-варязькихъ часівъ одригнулися. Уже й Литві почала Україна голдувати, вже Литовські княжата, унуки и щадки Гедимінови, великі займищя собі на Україні позаймали и меншимъ панамъ, то въ спадокъ, то за службу подавали, а кúпи й громади сільскі своє право при собі здержували, лихихъ державцівъ спільною сілою гамували, лякали, або й на судъ у своє судне колесо позивали. *Громада* —

великий чоловік, съ того-то часу се прислів'я пійшло. Отъ же такі помалу-малу почали панове державці зновъ у свої рúки судъ громадський брати. Спершу вони передъ попомъ, при мужахъ громадськихъ, людські справи розбірали, а далі вже й самі народъ сільскій судили. Найшлись такі, що лю́дямъ и збіра́тись кúпами чи грома́дами не дозволя́ли, зъ своїми надві́рними слúгами селянъ розганя́ли и въ хурди́гу речниківъ громадськихъ сажáли. Якъ же побратáлись ись Пóльскими державцями, що здавна вміли собі одъ короля княже пра́во вимогти, то й собі королівський привиле́й набу́ли, щобъ своїхъ слугъ и піддáнихъ, не то пене́ю, вязе́ннямъ, чи киє́вимъ бо́емъ, та й само́ю сме́ртю кара́ти.

LI.

Такъ вонó тоді вело́ся, що вся земля здавна княжою, а по́тімъ королівською зва́лася, то, поставля́вши король надъ не́ю одъ себе намісниківъ и дозо́рцівъ, дава́въ їмъ сво́е владичне пра́во — кому́ тре́ба, й го́лову одтя́ти. Хто жъ бувъ державець зъ діда пра́діда, то той, зъ ла́ски свого пана, князя, чи короля, изъ ро́ду въ рідъ зе́млю державъ, а державши не мусивъ ни́жчимъ одъ перемінного коронного намісника бу́ти; тімъ-то и

княжого права панове державці въ короля допевнялися. Якъ почали жъ городи зпидь руїни Татарської вставати, почали й городами або коронні дозорці, або доживотні и потомні державці орудувати. Въ городахъ же людъ багатший почавъ осідати и правомъ міськимъ щитітися. А те міське право було те жъ право громадське, що купами люде збіралося, тільки що вже тутъ люде тіснійше одінъ поузъ одного осідали, безпечнійше за валомъ и палисадомъ одъ находу ворогівъ сиділи, більше користи торгомъ, чи ремесствомъ добували, то вкупі й боронітись одъ лихого чоловіка більше здолали. Отъ и вийшло право міське, чи городове, се бъ то звичаї життя міщанського, которихъ старі голови держалися та й молодшимъ передавали, а після вже въ короля уставні грамоти випрошували, щобъ король обіцавсь, якъ то писано, »старинні не рúшити, а новинні не ввóдити«. Въ тихъ ужé грамотахъ все прописувалось, який одбутокъ міський чоловікъ, чи міщанинъ, повиненъ місту одбувати, яку подать у скарбовню міську складати, яку данину одъ усякого диму платити, які поплатки зъ землі, зъ двора, съ крамниці давати и якъ поміжъ себе громадськимъ судомъ правуватися. Торгуючи зъ Німецькими людьми и городами, наши городи и собі одъ Німцівъ спóсобъ переймали, якъ одъ панської кривди и утїску оборонітися. Которі були багатші городи,

ті собі въ королівъ Німецьке городовé прáво, складаючи гостинець, випрошували. Магдебурськимъ се прáво звáно. Въ такі городі ніякій панъ, ні староста и ніякій урядникъ коронний не втручався, бо король такі городі привилéемъ своїмъ визволявъ одъ усіхъ пánськихъ судівъ, одъ усіхъ воїводськихъ и старостянськихъ мóцей. Въ такіхъ городáхъ жовніре постóемъ не стояли; на війну міщáне съ такіхъ городівъ не ходіли, опрічъ хибá король »своєю головою потягне«, підвідъ у військо не давали, мита й прóмита не платіли, свій скарбъ особний мали и съ того скáрбу на городську оборóну військо своє держали. Судъ бувъ у городáхъ Магдебурськихъ вёрхній бурмістерський у магістраті (тамъ бурмістеръ засідавъ зъ райцями) и нїжчий війтовський у ратуші (тутъ війт сидівъ зъ лавникáми), и щó райці зъ бурмістромъ поставляли, те лавникі зъ війтомъ викóнували. Въ давній Україні на Магдебурському прáві були городі: Брацлавъ, Вінниця, Черкаси, Васильківъ, Овручъ, Київъ, Переяславъ, Остеръ, Ніжень, Чернігівъ, Погáръ, Мглинъ, Козелець, Нówгородъ-Сіверський и Стародубъ. Котóрі жъ городі и не добули собі Магдебурського прáва и мусли свого державця абó старости слухати, то й ті, на взіръ значнихъ городівъ, у своїхъ громадахъ порядкувалися, свого війта обірали и лавниківъ изміждо себе оглашали. Та й по сéлахъ той же самій звій-

чай тоді всюди повівся, тільки що сільській вийтъ противъ городськóго мѣншу повагу мавъ. Все ремѣство, всякий торгъ тоді спільнимъ товариствомъ люде одбували, щобъ оди́нь одному́ супротивъ безправья помагати, одному́ за одно́го заступати́ся и товариша въ обиду не пускати. Братались міжъ себе шевці, кравці, ковалі, кушнірі, и всяке ремѣство свій цехъ осóбний máло, свій осóбний корго́въ у цѣркві ставлю, свого осóбного райцю абó лавникá у спільню раду поси́лало, а всі братства, чи цехи́, вкúпí противъ сýднѣй кривди стояли, одъ жовнірства оборонялись, до воіводъ, до королівъ супліки поси́лали, а якъ коли́, то й бóемъ себе одъ напасти обороняли. Якъ жé не стало́ й міжъ духóвними людьми́ порядку ставати, тоді почали́ цѣркóвні братства по городáхъ и сѣлахъ завóдитись, щобъ віра давня въ народі, черезъ недбáлість попівську, не забувалась та щобъ миряне, не знавши дóброй цѣркóвної нау́ки, у Латинство черезъ унію не перехóдили, та й щобъ уніти съ като́ліками силоми́ць люде́й прóстихъ до па́пи Рі́мського не нахля́ли. У цѣркóвні б́ратства всякого стáну люде и прóсті й па́ни вписувались, вступно́го по шість грóшей на братські потребі́зни платіли и подáчку одъ чáсу до чáсу въ братську скарбóвню клали. Коли́ братъ б́рата словóмъ зневаживъ, чи діломъ обідивъ, вони́ судóмъ б́ратськимъ, а не які́мъ і́ншимъ су-

дїлвся, виноватий пеню чи вину плативъ, на дзвіниці сидивъ и прилюдне брата перепрошувавъ, панську, чи яку бъ ні було, своєю гордіню смиряючи. Хто живъ не по закону Божому, чи миянинъ, чи піпъ и єпископъ, чи простиий чоловікъ, чи панъ, того, середъ братського собору, словами картали и одъ братства одлучали. Такъ въ речі посполитій Польській народъ Український самъ себе скільки змігъ оборонявъ, на правоті державъ и про старосвітську віру громадськимъ розумомъ піклувався.

III.

Сей-то звичай — добримъ зъ добрими, правимъ съ правими брататися и вкупі противъ ворогівъ стояти одригнувсь и за Порогами, якъ назбиралась туді купа людей чимала изъ усякихъ збігівъ, що воеводської, старостянської, жовнірської, або панської-державської нахаби не стерпівши, въ дикі степі безлюдні зъ городівъ и зъ сілъ посходили. Вони міжъ себе Низове братство устали и кошового отамана замість війта, а курінне отаманя за бурмістрівъ и райцівъ собі мали; вони тисячами, якъ одна сім'я, пробували и, мовлявъ, ради душі спасіння, на невірнихъ ходили, частину здобичи похідної

на церкві подавали, другу на похоронъ одкладували, а остатокъ зъ добримі людьми пропивали й проїдали. Вони братчиками, товариствомъ себе величали. Вони спершу въ городі тільки торгомъ ходили, рибу зъ Нізу Дніпра возили, а після почали й самі по городахъ осідати и міщанськимъ робомъ жити, військовихъ звичаївъ и воли не покидаючи. Вони жъ то міщанъ добре й противъ панської чи жовнірської кривди підпирали и бучи зъ людомъ оружнимъ заводили, що й воіводи й старости и жовніре проходячі й консистуючі на їхъ озиралися и їхъ найбільшъ опасувались. Тимъ-то й панове урядники й дозорці коронні козаківъ, що тихъ, мовлявъ, ужівъ, зненавїдали и більшъ, ніжъ на поспільство, на нихъ налягали: не вважаючи на їхъ службу військову, до панщини їхъ потягали, по замкахъ їхъ до всякої послуги держали, зъ листами по городахъ ганяли, до коней старостянськихъ приставляли, дворі змитати, гроби топити змушали и всякі імъ наруги й кривди чинили. Якъ же не стали козаківъ коронні гетьманове ще й на море за здобиччю воєнною пускати, тоді почали козакі й міщанъ та й поспільство до спільної війни на панівъ підохочувати. Міщане до козащини, мабуть, добре торгували, бо знаємо, що імъ права Магдебурські королі за великі гроши давали, а війтами до нихъ самі воеводи впрошувались, и ве-

лікі пані, живучі вь городáхъ, міські одбўтки за свої дворі одбувáли. Тімъ-то й звадливо бу́ло городя́намъ роско́шнимъ Жи́дівські ора́нди терпіти, що ні горілки, ні ме́ду, ні пива не вільно бу́ло вь сво́му до́му держа́ти; тімъ-то тя́жко бу́ло и одъ жовні́рства знева́гу й зди́рство за ста́ціі, а́бо одъ па́нства вся́кі кривди й наха́би переноси́ти. Тимъ вони́ й бра́лись охóчо козака́мъ харча́ми, припа́сомъ и рúчими паробка́ми помага́ти. Якъ же́ підня́лися бра́тства церко́вні свою́ прѣдсю́ віру одъ уні́і нау́кою церко́вною, книжка́ми дру́кованими та шко́лами бра́тськими боро́нити, тоді́ козаки́в ми́щане ко́штомъ сво́імъ, я́ко во́інство Хри́сто́ве, споружа́ли и, вкúпí сь по́пами, на во́йну́ за віру́ благословля́ли.—Що́ до поспі́льства сільско́го, то воно́ бъ́ то (ка́же нашъ літопи́сець) жи́ло—хочъ, пѣвно, не у́ вся́кого па́на — »обф́ито вь збо́жахъ, вь бѣ́длахъ, вь пасі́кахъ«, тільки́ що вели́кі вѣ́мисли поча́ли панове́ старóсти, державські́ намісники́ и Жи́ді оравда́рі вимишля́ти. Самі́ бо дў́ки державці́ не жи́ли на Вкра́ні, тільки у́рядъ держа́ли, и про кривди́ посполі́тихъ лю́дей ма́ло зна́ли, хочъ же́ й довідува́лись, такъ гості́нцями одъ сво́ихъ дозо́рцівъ и Жи́дівъ заслі́плюва́лись, не розумі́ючи, що і́хъ же, мовля́въ, са́ломъ по і́хъ же шку́рі й ма́жуть, обідра́вши і́хъ піддани́хъ, та і́мъ же дару́ють. Коли́бъ самъ панъ узя́въ сь піддано́го, то не такъ би бу́ло

підданому й жалко, ато, мовляв, ледача Жидова багатітця, по два, по три цуги коней справляє, вмишляючи великі чинши, поволівщини, дуди, осипи, мірочки сухі, плату з жорнів, та ще убогого селянина й словами зневажаючи и панам на його наговорюючи. Отъ сего-то селяне не стерпіли, почасти в козакі на Низь одъ Жидівської й панської нахаби утікали, а опісля до козаків и цілими селами вже прихилилися.

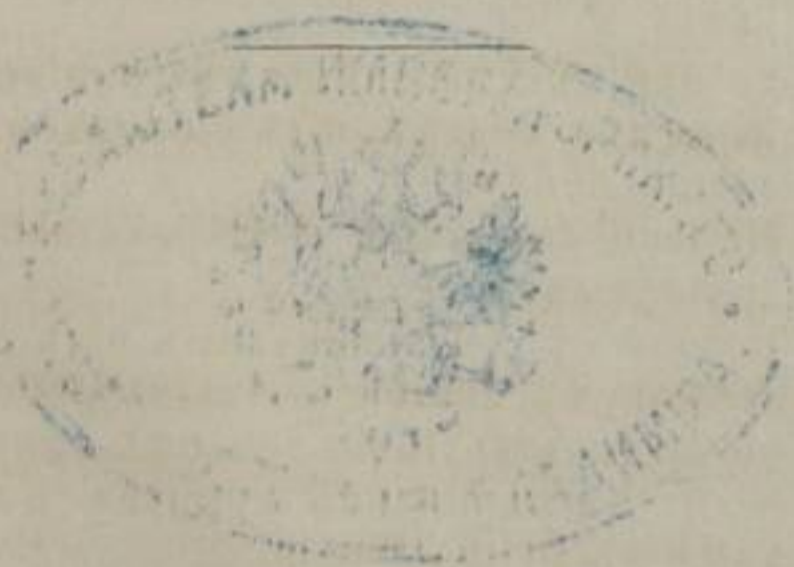

Вонó-то правда, що в речі посполітій Польській часами тяжко городамъ и селамъ, міщанамъ и селянамъ, попамъ и мирянамъ жити приходилось; вонó правда, що пані віякого впину собі не знали и що-хотя зъ убогимъ людомъ чинили; правда, що вбогому зъ багатимъ шкода було судомъ правуватися; що великі паиове и на сеймахъ, маючи за собою поплічниківъ, чого хотіли доказували, а бували такі міжъ панами розбишаки, що, черезъ їхъ наїзди та розбої, шляхи бурьянами заростали: а все жъ бо такі, поглянувши на життя людське огуломъ, треба забуту правду виявити, що «поки, якъ-то співають, були на Україні пані в ладівницяхъ, то в мужиківъ пироги лежали на полицяхъ; якъ же почали

швѣндяти по Вкраїні козакї съ порохóвими ро-
гáми, залягли скрізь степї й поля облогáми«. Тор-
гї по городáхъ були въ давнійшихъ чáсахъ без-
пéчні, и черезъ Кїївъ що-рóку перехóдили ве-
лїкі каравáни кїньми, волáми и верблїодами, ве-
зучї въ Москóвське цáрство, въ Швѣцію й Дá-
нїю всяке добрó зъ Малóї Азїї, Пѣрсїї, Индїї,
Арáбїї, Сїрїї. Бувáло такъ, що шовкъ у Кїїві
йшовъ урївень зъ лёномъ, а пѣрець — дешѣвше одъ
сóли. Якъ жé пїднялась козáцька руїна, городї
одїнъ за одїмъ до тла горїли и пустїли, а кра-
мáрство по їншихъ зѣмляхъ розбїгáлося. »Ой я,
кáже, свїй крамъ у корóбку склавъ, козакáмъ
пятами наживáвъ.« Се-то, глузúючи зъ Жидовї,
виспївували такъ за Хмельнїцького кобзарї, а
вонó й прáвда булá, що йтки и крамнї комóрї
въ козáцьку руїну скрізь пóпїломъ лежáли, абó
пустїзною стояли. Ще за Наливáйка злóжено пї-
сню: »Ой въ гóродї Могилéвї та стáлося пúсто,
якъ повїяли козáченьки зъ самопáлівъ гúсто.«
Спустївъ же такъ одъ козáцькихъ самопáлівъ и
Кїївъ, и Брáцлавъ, и всї Магдебúрськї й не-
Магдебúрськї городї по Вкраїні. Погорїли не то
що крамнїці зъ шовкáми и Турѣцькими габáми,
та й шкóли, що брáтства церкóвнї своїмъ кóш-
томъ споружáли; погорїли друкáрнї, въ котóрихъ
вільно булó що-хотя друкувати и не то лукá-
ву унїю, та й самóго пáпу Рїмського зъ ёго

прелатами якъ-хотя перепірати; поросхóдились по чужіхъ зéмляхъ, повмірали въ похóдахъ, бояхъ, пожа́рахъ и гниліхъ хорóбахъ військóвихъ учéні лю́де, що съ чужіхъ сторінъ до насъ нау́ки вóльні пересáжували, та й самі хро́ніки коза́цькі, въ кото́рихъ кривáві по́двиги, мовля́вть, за віру Христия́нську позапи́сувані, и те все въ людській крові потону́ло и засіпано десь по́піломъ на пожа́рищахъ; и та химерна о́повідь про коза́цьке лицáрство необáчне не вся дойшла́ до на́шихъ рукъ за саміми жъ козака́ми. Які бу́ли суді и трибуна́ли, все коза́цька руїна, мовъ лю́тий вихоръ, позно́сила; які бу́ли права́ и судові звича́и, все підъ ту страше́нну заверу́ху позабува́лося. Не багáто люде́й письме́ннихъ на Вкраїні зоста́лося. Полкóвники та сотникі вміли тільки кривáву ша́блю въ рука́хъ держа́ти и ша́блею права́ по городáхъ и се́лахъ писáти, ша́блею зéмлі поміжъ се́бе діліти и оди́нь одно́му ме́жю го́стримъ залізомъ значіти. Спра́вді бо, якъ повтіка́ли всі держа́вці зъ України, опрічъ тихъ, що підъ коза́цьке пра́во воєнне підклони́лися, почали́ тоді полкóвники та сотникі покривáвлену и збо́рану копита́ми зéмлю поміжъ се́бе паюва́ти. То́ бу́ли воіво́дства, а въ воіво́дствахъ повіти, а въ повітахъ королі́вські старóства, чи ма́єтності, по́ручъ зъ ма́єтками держа́вцівъ, пані́въ Українськи́хъ, ато́ вже осягли́ й позайма́ли козаки́ всі

зѣмли по Вкраїні підъ полкі, а въ полкахъ підъ сотні, а въ сотняхъ підъ свої хуторі, дворі, па- стівники чи левádi, а котóra землѣ козакамъ не згодїлася и до цѣркви чи до монастирѣ не тягну- га, съ тихъ зѣмель подáтки до скáрбу царськóго брали и, вкúпи зъ городськíми пóплатками, вої- вóдамъ на царські потребізни оддавали. Не зне- слі козакі безпáвѣя рѣчи посполітої; за прáво, за вóлю свою на Ляхівъ підняліся. Побáчимо жъ изъ Вигівщини, зъ Бруховѣщини, зъ Попóви- чівщини й Мазéпинщини, якъ вони тимъ прáвомъ и тóю закривáвленою вóлею своєю корістувались.

РОСПИСЬ, ЩО КОТОРОГО РОКУ ДІЯЛОСЬ.

- Рóку 882, Олégь опанувавъ Подніпрáнщину.
- Рóку 1240, Татáри підгорну́ли підъ себе Україну.
- Рóку 1333, Литóвська Русь одбіла въ Татáрь Україну.
- Рóку 1386, Великого князя Литовського-Рúського, Яга́й-ла, Полякі за короля́ прийняли до себе.
- Рóку 1579, Пóльські панóве гетьману Підкові́ гóлову од-тяли́.
- Рóку 1592, козакі зъ гетьманомъ Косі́нськимъ панівъ воіюють.
- Рóку 1595, Пóльські панóве и на́ши пані́-като́ліки помо-гають Латі́нськимъ по́памъ завести́ унію на-Україні.
- Рóку 1596, козакі зъ гетьманомъ Налива́йкомъ панівъ воіюють.
- Рóку 1522, гетьманъ Конаше́вичъ-Сагайда́чний зъ сéго світу схóдить.
- Рóку 1628, козакі съ Тарасомъ Трясі́ломъ побіли корóн-не Пóльське військо.
- Рóку 1637, козаківъ зъ гетьманомъ Павлюко́мъ корóнне військо Пóльське підъ Кумей́ками побіло.
- Рóку 1638, козаківъ зъ гетьманомъ Остря́ницею побіло ко-рóнне військо Пóльське надъ річкою Стáрицею.
- Рóку 1647, Хмельні́цький козаківъ на панівъ и Ляхівъ під-нявъ.
- Рóку 1648, козакі съ Хмельні́цькимъ панівъ и Ляхівъ на́ Жóвтихъ Во́дахъ, підъ Корсунемъ и підъ Ив-лявою побіли.
- Рóку 1649, Пóльські комиса́ри въ Перея́славі съ козака́ми трактують.
- Рóку 1649, Козакі съ Хмельні́цькимъ підъ Збарáжемъ и Збо́ровимъ панівъ и Ляхівъ побіли.
- Рóку 1651, козаківъ підъ Берестечко́мъ пані́ й Ляхі́ по-біли. Хмельні́цький мі́ритця съ пана́ми й Ля-ха́ми въ Бі́лій Це́ркві.
- Рóку 1652, Тимішъ Хмельні́ченко жени́вся въ Молда́вщині.
- Рóку 1653, козакі съ Тимоше́мъ Хмельні́ченкомъ Ляхівъ побіли.
- Рóку 1654, козакі съ Хмельні́цькимъ до Москóвського ца́рства Україну прилучіли.
- Рóку 1657, гетьманъ Хмельні́цький умеръ.

ДО ГРОМАДИ.

Закрутивъ дѣ-хто носомъ здорово, прочитавши на моїй новій граматці слово до громади. Уже чи хочешъ, чи не хочешъ, а людську лайку знатимешъ. Заразъ приятелі: «Оттамъ, каже, васъ, добродію, лайно! И дурнемъ узивали, и людськимъ недругомъ, и сякъ, и такъ.» О, бодай васъ изъ вашимъ приятствомъ! На що жъ мині те знати, що навісні люде блягускають? А тимъ часомъ вонό такі якосъ и нійково чоловікові стане, такє почувши: що Бóже жъ ти мій праведний! коли ти оттихъ недоблюдивъ перестанешъ сіяти? Коли вже ти самими людми зємлю засієшъ? На що вони въ світі потрібні? — Такъ собі иноді подумаешъ. Отъ же, змиркувавши, й бачишъ, що вони такі на щось потрібні, ато на що бъ же такі справді вони родили такъ густо та розростались по світу, мовъ бодякі?... Отъ хочъ би й ті, що про нашу Українську справу було метикують. Чого про неї не говорено? и нічого съ того не виїде, и мърна трата часу, и дурниця все те, чого ми не розуміємо.... Ще й теперъ чуєшъ відъ людєй ніби-то й геть письменнихъ, що вінъ, каже, нашу мову перекручує — отто въ ёго й Українська річъ. А, бодай тебе въ жито головою! Що ти тамъ якосъ у своїй стрісі цвиринькаєшъ, то и всі мусять по-твоёму цвиринькати.... Ато ще въ насъ є такі вдахи, що до насъ, до патрїотівъ би то, горнутця, а хїсту въ нихъ нема й на те, щобъ вóза людськїй підмазати, та якъ зачнуть мову крутити, щобъ то й собі передъ людми дїбки стати, то ще поганійшъ нашому брату слухати, аніжъ оттихъ письменнихъ перевертнівъ. Эгє, та ба! та й вони своє діло роблять. Може бъ, инший згулявъ свою годину, сумуючи просидівъ би, ато, якъ зачє такє блягускання, то заразъ: «А, щобъ же васъ Татарва похапала съ такимъ писаннямъ!» та за пірó, та за папіръ, — дивись, и новà книжка! Оттимъ-то, братіє (закінчаю по-апóстольскїй), не відлаюйтесь ніколи, якъ васъ за ваше слово щїре лають та ганяють, та зневажають, а хапайтесь до діла, не жалуйте себе на людську користь, — нехай вашимъ ворогамъ буде вáжко! Амінъ.

П. Кулішъ.

